

SELÇUKLU TARİHİNDE İBRAHİM YINAL İSYANI VE ONUN FATİMİ ARKAPLANI*

Süleyman GENÇ**

ÖZET

Türklerin tarih boyunca değişik isimlerle pek çok devlet ve hanedan kurdukları bilinen bir gerçektir. Elbette ki bunu mümkün kılan ve dolayısıyla Türk tarihinin ve kültürünün Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya, Orta Doğu'ya, Afrika'ya, Sibirya'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasında ırki özelliklerle birlikte daha başka birçok sebebin etkisinden söz edilebilir. Bu çerçevede özellikle "kut" inancına dayalı hâkimiyet ve hükümdarlık anlayışının da epeyce büyük etkisinin olduğu muhakkaktır.

Ancak Türklerdeki bu hâkimiyet ve hükümdarlık anlayışı, bir yandan devletlerin kurulmasına ve dolayısıyla Türk hâkimiyetinin ve tarihinin yaygınlaşmasına hizmet etmiş; diğer yandan da saltanat ve hükümdarlık kavgalarına ve isyanlara zemin hazırlayarak Türk devletlerini zaafa uğratarak yıkılmalarına bile sebep olabilmektedir. Zira Türk hâkimiyet telakkisinde, devleti idare etme hakkı ve yetkisine temel teşkil eden kut'un, kan yoluyla hükümdarın bütün evlatlarına geçtiği ve dolayısıyla hanedan üyelerinin hepsinin hükümdar olma hakkının bulunduğu inancı vardır. Bu bağlamda söz konusu anlayış veya inanç Türk tarihinde pek çok saltanat ve hükümdarlık mücadelesine meşrû zemin hazırlamış ve zaman zaman şehzadelerin isyanına sebep olmuştur. Hatta bazen iç ve dış mihraklar bu durumu kendi emelleri ve menfaatleri doğrultusunda kullanmışlar ve hanedan azalarını bu nevi isyanlara tahrik ve teşvik etmişlerdir. Nitekim bilindiği gibi, Türk devletlerinin tarihinde epeyce bu tür isyanlara rastlamak mümkündür.

İşte biz de bu makalemizde; Selçuklu tarihinde ortaya çıkan İbrahim Yinal isyanını inceleyeceğiz ve isyanın arkasındaki Fatimi etkisini göstermeye çalışacağız. Ancak bunun için önce, Fatimilerin İbrahim Yinal'ı isyana teşvik etmeye sevk eden Selçuklu-Abbasi münasebetlerinin gelişmesi ve yakınlaşmasının tabii bir sonucu olarak doğan Selçukluların Abbasi-Sünnî yanlısı, Fatimi karşıtı siyaseti açıklanacak. Akabinde Selçuklu devletini zaafa uğratmak ve dolayısıyla kendilerine yönelik Selçuklu tehlike ve tehdidini ortadan kaldırmak için, Fatimilerin, İbrahim Yinal'ı nasıl isyana tahrik ve teşvik ettikleri, daha önce pek kullanılmayan kaynaklar ışığında, gösterilecektir. Ayrıca bu

* Bu makalenin bir kısmı, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi tarafından 11-13 Ekim 2000'de Konya'da düzenlenen "I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi"nde "İbrahim Yinal İsyanı'nın Ortaya Çıkışı ve Sonuçları" başlığıyla tebliğ olarak sunulmuştur. Fakat tebliğ, bir sehiv sonucu 2001 yılında Konya'da yayınlanan "Bildiriler" kitabında yer alamamıştır. Bunun üzerine biz de bu tebliği, daha sonra yaptığımız ilave, düzeltme ve değişikliklerle geliştirerek makale formatına dönüştürüp bu başlık altında yayınlamanın doğru olacağını düşündük.

** Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. E-posta: suleyman.genc@deu.edu.tr

isyanın o dönemde hem Selçuklu Devleti, hem de Abbasi hilafeti açısından doğurduğu ve doğurabileceği muhtemel sonuçlara dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Yinal, İsyan, Seçuklular, Tuğrul Bey, Besasiri, Abbasiler, Fatımiler, Selçuklu Sünni Siyaseti.

REVOLT OF İBRAHİM YİNAL IN SELJUKİD HISTORY AND ITS FATİMİD BACKGROUND

ABSTRACT

Among the various causes and characteristics that made it possible for Turks to establish many states and dynasties in history under different names, hence the expansion of Turkish history and culture, the doctrine of “*Kut*” or sovereignty and sovereign was also one of the very affective factors.

However, the doctrine of “*kut*”, while serving for Turks to establish states and therefore to expand their sovereignty and history, also led to power struggles and to princes revolts resulting in weakening many Turkish states even to the point of collapse. Since the Turkish idea of sovereignty prescribe that the right to rule and prerogative for sovereignty, i.e. the “*kut*” is inherited by royal pedigree through blood, and therefore all members of royal family have the right to become sovereigns. However, this situation caused many inter-family power struggles and revolts occurred by crown princes. Furthermore, internal and external power structures have used this situation for their own interests and for enhancing their power. And sometimes, they have encouraged the members of dynasty to revolt. We see this kind of examples of revolts in the Seljukid and Ottoman history.

In this article we have studied the revolt of İbrahim Yinal against Sultan Tuğrul Beg in Seljukid history. We have investigated this revolt not only in the context of Seljukid-Abbasid and Seljukid-Fatimid relations, but also in the context of Seljukid State’s western policy. From this point of view, we have shown, in the light of previously less used sources, that in order to weaken and undermine the pro-Abbasid-Sunni and anti-Fatimid policy of Seljukid State, the Fatimids instigated and encouraged İbrahim Yinal to revolt against Tuğrul Beg. In addition, we also draw attention to the consequences that was resulted from it and also the possible consequences that might have occurred for both Seljukid State and Abbasid Caliphate.

Keywords: İbrahim Yinal, Revolt, Seljukids, Toghril Beg, Besasiri, Abbasids, Fatimids, Sunni policy of Seljukids.

GİRİŞ

Bilindiği gibi, Türk milletinin hükümdarına ve devletine bakışını büyük ölçüde tayin eden hâkimiyet ve hükümdarlık telakkisi, Türk tarihi ve kültürü

içinde doğmuş, gelişmiş ve çağlar boyu geçerliliğini korumuştur. Bu anlayışa göre; iktidar ya da devleti (idi-kut/devlet sahibi olma) idare etme hak ve salahiyeti, yani “*kut*”un, ilahî menşeli olduğuna ve bunun kan (karizmatik veraset anlayışı) yoluyla bütün evlat (Tegin, Şehzade)lara geçtiğine inanılmıştır. Yine aynı telakkiye göre, *devlet*¹ veya *devlet aygıtı*, hanedanın ortak malıdır. Bu itibarla devleti idare-yönetme hakkı hanedan üyelerinin hepsine aittir.² Nitekim temelde bu anlayışa bağlı olarak Türk tarihinde, özellikle Selçuklu ve Osmanlılarda, pek çok kere iktidar ve saltanat davası güden isyanların çıkmıştır. Gerçi bizim makalemizin konusunu oluşturan “*İbrahim Yınal İsyanı*”, benzerlerinden biraz farklı bir mahiyet arz etmektedir. Çünkü işaret ettiğimiz isyanların pek çoğu, genellikle mevcut hükümdarın ölümünü müteakip, hanedan üyelerinden birinin saltanatı ele geçirip hükümdar olmak gayesiyle veya yeni hükümdarı kabul etmemesi üzerine çıktığı halde, İbrahim Yınal’ın isyanı, tam olarak öyle değildir. Zira İbrahim Yınal, halen hayatta ve görev başında olan, üstelik herkesçe meşrû sultan kabul edilen Tuğrul Bey’e karşı isyan etmiştir.

İşte biz bu makalede; Selçuklu Tarihinde ortaya çıkan saltanat isyanlarından birini teşkil eden İbrahim Yınal (Ramazan başı 450/Ekim sonu 1058)’in isyanını ve ondaki Fatımi etkisini göstermeye çalışacağız. Ancak, buna geçmeden evvel Fatımileri bu isyanı teşvik etmesini gerektiren siyasi, askeri ve dini konjontür ve sebeplerin ortaya konulması yararlı olacaktır. Çünkü Fatımilerin İbrahim Yınal’ı böyle bir isyana kışkırtmalarındaki sebebin, Selçuklu devletinin Abbasi hilafetini meşrû ve metbû tanıyarak olumlu münasebetler kurup geliştirmesiyle oluşan Selçuklu-Abbasi yakınlaşması ve uyguladığı Abbasi-

¹ Burada geçen devlet kavramı, -sanıldığıının aksine- kanaatimizce ülke (il) topraklarını ve üzerinde yaşayan milleti kapsamamaktadır. Zira tersini kabul edersek, o zaman Türk vatanını, hükümdarın şahsi mülkü, Türk milletini de adeta onun kulları ve köleleri saymak gerekir ki bu doğru değildir. Nitekim Tung-Huların toprak talebi karşısında Mete Han’ın, elçiye bunun mümkün olmadığını söylemiştir. Mete’nin bu cevabı sanki bizim bu kanaatimizi doğrulamaktadır. Zira o, elçiye verdiği cevapta, istenen toprakların kendi şahsi mülkü-malı olmadığını ve toprağın devletin temeli ve milletin malı olduğunu belirtmiştir. Bu konuda bkz: Salim Koca, “*Büyük Hun Devleti*”, *Türkler*, Ank.2002, I/694-695. Gerçi Türk tarihi boyunca zaman zaman ülkenin/devletin şehzadeler arasında taksimi (Mesela Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın geleneğe göre, ülkeyi on bir oğlu arasında taksim ettiği gibi. Bkz.: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1996, 296 vd.) uygulamalarına rastlıyoruz. Ancak bu uygulamaları söz konusu Türk hâkimiyet anlayışı gereği, tamamen toprak ve vatanın mülkiyetinin taksiminden ziyade idarenin/iktidarın/hâkimiyetin paylaşımı olarak görmenin daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

² Türklerdeki kut inancı, hakimiyet ve hükümdarlık anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1997 (15. bsk.), 248-258, 270-271, 357 vd.; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 1-2, İstanbul, trs., 2/334 vd.; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ank. 2002, 33vd.; Halil İnalcık, “*Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi*”, Ank.Üni. Siyasal Bilg. Fak. Dergisi, Sene:1959, Cilt: XIV, Sayı 1-4, 69-94; Abdulkadir Donuk, “*Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı*”, İst. Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sene: 1979-1980, Sayı:10-11, 29-56.

Sünnî yanlısı, Şii-Fatımi karşıtı siyaseti, olduğunu düşünüyoruz. Daha açık ifadeyle, doğrudan kendilerini hedef alan bu siyaseti başarısız kılmak ve dolayısıyla Selçuklu tehdidini bertaraf etmek gayesiyle, Fatımiler, Selçuklu devletini zaafa uğratmak ve hatta yıkmak için, zaten Türk hâkimiyet anlayışı gereği, kendisinin de sultan olabileceğine inanan İbrahim Yınal'a yardım vaat ederek isyana teşvik etmişlerdir. Bu itibarla makalede; Fatımilerin, bu Selçuklu şehzadesini nasıl kullandıkları gösterilmeye ve bu isyanın arka planına ışık tutulmaya çalışılacaktır. Çünkü bildiğimiz kadarıyla, İbrahim Yınal isyanı, memleketimizde bu çerçevede yeterince -belki de hiç- incelenmemiş ya da bu yönü pek vurgulanmamıştır.³ Bu hususu da dikkate alarak biz bu çalışmada, İbrahim Yınal İsyanı ve Fatımi etkisiyle alakalı çok kıymetli bilgiler verdiği halde, her nedense daha önce fazla kullanılmamış olan Sibt İbnü'l-Cevzî⁴'nin "*Mir'âtü'z-Zaman*"ını ve özellikle de el-Müeyyed fi'd-dîn eş-Şirâzî⁵'nin "*Sîre*"sini kullanacağız..

Ancak konuya geçmeden önce, Selçukluların Abbasi-Sünnî yanlısı, Fatımi karşıtı siyasetinin iyi anlaşılabilmesi için, Selçuklu devletinin gerçekleştirdiği

³ Krş. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İst. 1976, 59-63, 65-70; Aynı müellif, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, 58-62; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İst. 1969, 95-98.

⁴ Daha çok Sibt İbnü'l-Cevzî olarak tanınan müellifin tam adı, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1256)'dur. Eserinin adı, "*Mir'âtü'z-Zaman fi Târihi'l-Âyân*"dır. Ne yazık ki, özellikle Selçuklu tarihi açısından oldukça kıymetli büyük olan bu eserin henüz tam baskısı yapılamamıştır. Ancak bazı araştırmacılar (mesela Claude Cahen, Ali Sevim gibi) tarafından kısmi neşirleri ve tercümeleri yapılmıştır. Biz burada eserin Ali Sevim neşrini kullandık: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan*, (el-Havadisü'l-Hassa bi Tarihi's-Selacika Beyne's-Senevat h.448-479/m.1056-1086), Neşreden: Ali Sevim, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1968.

⁵ Daha çok el-Müeyyed fi'd-Din olarak tanınan Fatımi dâisi Hibetullah b. Ebu'l-İmran Musa b. Davud eş-Şirazi (ö. 477/1077)'dir. Müellif aslen Şiraz'lı olup, İsmailî-Fatımi mezhebini ve ideolojisini benimsemiş ve babasının yerine Fatımilerin Fars dâisi olarak bölgede görev yapmış ve bütün hayatını Fatımi davetine hizmete vakfetmiştir. Nitekim el-Müeyyed, daha sonra Mısır'a gelerek baş dâi (Dâi'd-Duât) mevkiine yükselmiş ve bu makamda iken Fatımiler ile hem Besasiri ve hem de İbrahim Yınal arasında münasebet kurulmasında ve onların isyana teşvikte çok önemli roller oynamıştır. Hatta öyle ki, o, gerek Besasiri isyanı esnasında Selçuklu-Abbasi ittifakı ile Fatımi-Besasiri ittifakı arasında cereyan eden mücadelelerde ve gerek üzerinde duracağımız İbrahim Yınal isyanının çıkışında bizzat aktif olarak yer almış ve bu konulardaki faaliyetlerini *Sîre*'sinde toplamıştır. Bunun dışında onun, "*Dîvanü'l-Müeyyed Dâi'd-Duât*" ve "*Mecalisü'l-Müeyyediyye*" gibi eserleri de bulunmaktadır. Bizim burada işaret ettiğimiz esas eser, "*Siretü'l-Müeyyed fi'd-Din Dâi'd-Duât*" ır. Bu eser, Muhammed Kâmil Hüseyin tarafından 1949'da Kahire'de yayınlanmıştır. Hibetullah b. Ebu'l-İmran Musa b. Davud ve eserleri hakkında bkz: M.K. Hüseyin, *Sîre*'nin Mukaddimesi, 11-27; Mustafa Galip, *Â'lâmü'l-İsmâiliyye*, Beyrut 1964, 596-604; Verena Klemm, *Die Mission des Fatimidischen Agenten al-Muayyad fi'Din in Şiraz*, Frankfurt 1989; Süleyman Genç, *Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, Basılmamış Doktora Tezi, DEÜ Sos. Bil. Ens., İzmir 1995, 11-13.

siyasi ve askeri faaliyetlerine ve Abbasi hilafetiyle olan münasebetlerine kısaca göz atmak istiyoruz.

1- Selçuklu-Abbasi Yakınlaşması ve Selçukluların Fatımi Karşıtı Siyasetinin Oluştığı Siyasi Zemin ve Mahiyeti

Bilindiği gibi, h.IV./ m.X. asrın ikinci yarısında Selçuklu ailesinin riyasetindeki Oğuz Türkleri Yeni Kent' ten Cend bölgesine geldiklerinde, Sünnî-İslam anlayışını benimseyerek Müslüman oldular.⁶ O dönemde Oğuzlar arasında İslamlaşmanın ve göçün artması sonucu Cend bölgesi kendilerine dar gelmeye başlayınca, Selçuklular yeni yurt bulmak gayesiyle, önce Maverâünnehir'e, sonra da Horasan'a geçmek zorunda kaldı. Tabii bu muhitte tutunup yerleşebilmek için, ister istemez bölgede siyasi ve askeri gücü temsil eden devletlerle karşı karşıya geldiler. Böylece kısa zamanda Selçuklular, kendi menfaat ve hedefleri gereği, o dönemde Karahanlı, Gazneli, Samani devletlerinin kendi aralarında cereyan eden hâkimiyet ve güç mücadelelerine müdahil oldular. Mevcut şartları en iyi şekilde kendi lehlerine değerlendirerek zamanla bölgede önemli bir siyasi ve askeri güç haline geldiler. Nitekim bilindiği gibi, bu bağlamda, 1040'da Dandanakan'da Gazneli Sultan Mesud'un ordusunu mağlup ederek zafer kazandılar. Zaferi müteakiben, Tuğrul Bey sultan ilan edildi ve böylece Selçuklu devleti resmen kuruldu. Fakat yeni kurulan bu devletin ve Tuğrul Bey'in hâkimiyetinin meşruiyetinin kabul ve tasdiki gerekiyordu. Bu maksatla -ileride muhtevası hakkında değerlendirme yapacağımız- bir mektup yazıldı ve Bağdat'taki Abbasi halifesine gönderildi. Tuğrul Bey'in tuğrasını taşıyan ve Selçuklu elçisi Ebû İshak el-Fukkâi tarafından Bağdat'a götürülen bu mektupla Selçuklular, Abbasi hilafetine bağlılıklarını bildiriyor ve kurulan devletlerinin tanınmasını talep ediyordu. Mamafih Selçukluların bu isteği halife el-Kâim tarafından uygun bulunarak kabul edildi ve böylece Selçuklu-Abbasi münasebetleri başlamış oldu.

Daha sonra gelişen hadiselerden anladığımız kadarıyla, Selçukluların, tarihleri boyunca daima Abbasi hilafetine bağlı kaldıklarını ve Abbasi-Sünnî

⁶ Selçukluların Sünnî Müslümanlığı kabulü hakkında bkz: İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, 1-2, Leiden, 1939 baskısından ofset, Beyrut trs., 511-512; Sadreddin el-Huseyni, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye (Zübdedü't-Tevarih Ahbârî'l-Umerâi ve'l-Mülûki's-Selçukiyye)*, Tah. Muhammed Nureddin, Beyrut 1405/1985, 24-25; Ebu Bekr Necmuddin Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhâtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr (Der Tarihi Âli Selçuk) / Türkçe tercüme Ahmet Ateş, Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametî*, 1-2, Ankara 1957, 1/13-14, 17-18, 30-31, 65, 98, 151-159; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Ankara 1975, 104 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 43 vd.; Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and The Turks" *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985, 109 vd.; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, İstanbul 1980, 10/355-356, 403-404.

yanlısı bir siyaset takip ettiklerini⁷ ve hatta Selçuklu devletinin siyasi, askeri ve kültürel faaliyetlerinin genellikle bu çerçevede geliştiğini ve gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Elbette ki bu siyasetin oluşmasında ve uygulanmasında, Selçukluların Sünnî inanca mensup olmalarının payı büyüktür. Ancak söz konusu siyaseti, sadece buna dayandırmak yetersiz bir açıklama olabilir. Dolayısıyla burada başka faktörlerin de etkili olduğu muhakkaktır.

Nitekim bu bağlamda; Selçukluların içine girdikleri ve hâkim oldukları coğrafyanın, o dönemdeki mevcut tarihi, siyasi, dini, sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini ve şartlarını hesaba katarak devletin ileriye dönük siyasi, askeri gaye ve menfaatlerini düşünmüş olmaları mümkündür. Kaldı ki bir devletin iç ve dış siyasetini, kendi hedef ve menfaatlerine uygun şekilde tayin etmesi son derece tabiidir ve makul ve mazur karşılanması gerekir. Bu itibarla, Selçukluların bu siyasetinin ve yaklaşımlarının, kendilerinin hem dâhili ve haricî politikalarının ve hem de siyasi-askeri faaliyetlerinin tayininde temel kıstas olması da normaldir. Bir başka deyişle, Selçuklu Devletinin ortaya çıktığı h.V./m. XI. asrın ilk yarısında, Abbasi hilafetinin ve İslam dünyasının mevcut siyasi, sosyal, dini durumu ve şartları⁸, Selçukluların Sünnî siyasetinin oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır⁹, denebilir. Zira gerçekten

⁷ Selçukluların Sünnî siyaseti hakkında bkz: Osman Turan, *Selçuklu Tarihi*, 328, 331 vd.; Abdu'n-Naim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak fi Asrı's-Selçuki*, Beyrut 1402/1982, 79; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran: The Selcuq And Mongol Periods*, Ed. S. A. Boyle, Cambridge 1968, V/36-37, 45-47, 70-73; Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", *A History of The Crusades I*, Ed: Kenneth M. Seton, Marshall W. Baldwin, Harry W. Hazard, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1955, 1/138-140,145; Abdülmecid ebu'l-Fütuh Bedevi, *et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Fikri li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Maşrıkı'l-İslami mine'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicri Hatta Sukûti Bağdad*, Kahire 1408/1988; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993, 14 vd.; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 116 vd.; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, 10/390-393,403-409; C. E. Bosworth, "Seldjukids", *E. I.* (2. Ed.) Leiden 1995, VIII/936-943, 950-953.

⁸ H. V/M. XI. asrın ilk yarısında İslam dünyasının genel durumu için bkz: M. Şemsettin Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleken*, Cilt: VII (Yıl:1943), Sayı:25, 59-99; Cemalettin Sürur, *Tarihu'l-Hadarâti'l-İslamiyye fi'l-Meşrıkı min Ahdi Nüfûzi'l-Etrak ila Muntasıfı'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicri*, Kahire 1965, 49-92; M. G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni – Bir Dünya Medeniyetinde Biliş ve Tarih*, trc. Heyet, 1-3, İstanbul 1993, 2/34 vd.; Muhammed Mahmud İdris, *Tarihu'l-Irak ve'l-Meşrıkı'l-İslami Hilali'l-Asrı's-Selçuki el-Evvel*, Kahire 1985, 23-35; Abdunnaim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak fi Asrı's-Selçuki*, 19-20; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İst. 1994, 33-34; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş Devri*, Ankara 1979, 36-42.

⁹ Bkz: Hüseyin Emin, *Tarihu'l-Irak fi Asrı's-Selçuki, Bağdad 1385/1965*, 54, 125 vd.; Abdülmecid Ebu'l-Fütuh Bedevi, *et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Fikri li'l-Mezhebi's-Sünnî*, 99 vd., 106-108, 116 vd.; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 58-59.

de o dönemin İslam dünyasının genel manzarasına baktığımızda, dini ve siyasi, hatta dini-mezhebi bakımlardan bir bölünmüşlük içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda, bir tarafta Sünnî Müslümanların meşrû saydığı Bağdat'taki Abbasi hilafeti; diğer tarafta Şii Müslümanların meşrû kabul ettiği Mısır Fatımî hilafeti ve bunlardan birine tâbii devlet ve mahalli hanedanlar bulunmaktadır.

Ancak bunlardan Abbasi hilafeti; inançları gereği, kendilerini gâsıp ve gayrı meşrû kabul eden Şii-Büveyhi emirlerinin tasallutu ve tahakkümüne maruz kalmış¹⁰, bu nedenle siyasi, askeri ve ekonomik gücünü ve yetkilerini büyük ölçüde kaybetmiş durumdadır.¹¹ Bununla birlikte diğer taraftan gerek halife el-Kâdir ve gerekse el-Kâim, Abbasi hilafetini içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmak düşüncesiyle önlerine çıkan ve çıkacak her fırsatı ve imkanı değerlendirmeye çalışmaktaydı.¹² Zaten bundan başkası olamazdı. Çünkü kanaatimizce, o şartlarda yapılması gereken buydu.

Öte yandan yine Abbasiler, Şii-İsmaili inanca mensup rakip Fatımi hilafetinin ya da devletin tehdidine ve husumetine maruz kalıp onların hedefi durumundadır. Çünkü Fatımiler, imamet/hilafetin Hz. Ali ve onun sülalesine ait olduğu inancı ve kendilerinin de Hz. Ali-Fâtıma soyundan geldikleri ve dolayısıyla bütün Müslümanların yegâne siyasi ve dini lideri oldukları iddiasıyla¹³,

¹⁰ Büveyhiler için bkz: İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1-13, Beyrut 1399/1977, 8/264 vd., 452; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûn'l-Ereb*, Kahire 1985, 26/163 vd.; Hasan Müneymine, *Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, 18-20, 169-191; İbrahim Selman el-Kürevi, *el-Büveyhiyyun ve Hilafetü'l-Abbasiyye*, Kuveyt 1402/1982, 176-194; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Bağdad*, Calcutta 1964; Heribert Busse, *Chalif und Grosskünig Die Buyiden Im Iraq (945-1055)*, Beirut, Wiesbaden 1969, 200-221; Claude Cahen, "Buyyids or Buyids", *E. I.*, 1/1350,1357.

¹¹ Abbasi hilafetinin o dönemdeki durumu ve Şii- Büveyhilerle ilişkileri hakkında bkz: Ebu Reyhan el-Biruni, *el-Asaru'l-Bakiye fi Kuruni'l-Haliye*, Leibzig 1923, 132; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilafetü'l-Abbasiyye fi Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyin*, İskenderiye 1991, 41-60; Hasan Müneymine, *Tarihu't-Devleti'l-Büveyhiyye*, Beyrut 1405/1987, 182-191; Abdüaziz ed-Duri, *Dirasat fi'l-Usuri'l-Abbasiyye el-Müteehhire*, Bağdad 1945, 247-260; Mafizullah Kabir, "The Relation of The Buwayhids Amirs with The Abbasid Caliphs", *J. P. H. S.*, Volume II, Number III, Karachi 1954, 228-243; Bernard Lewis, "Abbasids", *E. I.* (2. Ed.), 1/15-23; C. Kahen, "Buyyids or Buyids", *E. I.*, (2. Ed.), 1/1350-1357.

¹² Halife el-Kadir'in bu konudaki faaliyetleri ve siyaseti için bkz: Süleyman Genç, "Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti", Marife (Bilimsel Birikim), Yıl:4, Sayı:2, Güz 2004, S. 219-243. Ayrıca bkz. 11 dipnotta gösterilen yerler.

¹³ Fatımi inanç ve iddialarıyla ilgili olarak bkz: Kadı Ebu Numan, *Deaimu'l-İslam ve Zikru'l-Halali ve'l-Haram ve'l-Kadaya ve'l-Ahkami an Ehl-i Beyti Rasulillah*, Kahire trs., 1/38-55; Takiyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizi, *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fatımiyyin el-Hulefa*, 1-3, Kahire 1967-73, 1/22-54; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fi Mısır - Tefsiru Cedid*, Kahire 1992, 29-39; Boyod Dodge, "el-İsmailiyyah and The Origin of The Fatımids", *Muslim World*, Vol. 49 (1959), Number 4, 296-305; M. Canard, "Fatımids", *E. I.*, 2. Ed., 2/850-862.

önce Kayravan'da ortaya çıkmışlar. Daha sonra Kahire'yi ellerine geçirip başkent yaparak, Mısır, Suriye Hicaz ve Kuzey Afrika bölgelerine hâkim olmuşlardır.¹⁴ Yine bu inançları doğrultusunda onlar, nihai hedefleri olan Abbasileri yıkmak ve sonuçta bütün Müslümanların imamı/halifesi olmak için her yoldan mücadele etmektedirler.¹⁵

İşte kısaca çerçevesine işaret ettiğimiz bu şartlarda; gerek Sünnî Müslümanlığı benimsemiş olmaları ve gerekse Horasan ve Mâveraünnehr'e yerleştikten sonra, en azından Abbasi hilafetinin dini otoritesinin geçerli olduğu bölgelerde hâkimiyet kurma gayesi taşımaları, yani siyasi, askeri hedefleri ve menfaatleri nedeniyle, Selçuklular açısından Abbasi hilafetiyle yakınlaşma gerekli ve büyük önem taşıyordu. Kanaatimizce Selçuklu yöneticileri de bunu çok iyi kavramışlardı. Çünkü bu gayenin tahakkuku, ancak Abbasi hilafetine sadakatini bildirip müspet münasebetler kurup dostluk ve işbirliğine girmek suretiyle mümkün olabilirdi. Dolayısıyla Selçuklu cephesinden bakıldığında, Abbasilerle kurulacak olumlu münasebetlerin ve oluşacak yakınlaşmasının arka planında, esas itibarıyla İslam coğrafyasında kurulacak ya da kurulmuş bulunan Selçuklu siyasi, askeri hakimiyetine ve yönetimine meşruiyet kazandırmak gibi pratik ve pragmatik niyet ve düşüncenin bulunduğunu söylemek, sanıyoruz mevcut konjonktüre uygun düşmektedir.¹⁶

Selçuklular açısından hal böyleyken, söz konusu Abbasi-Selçuklu yakınlaşması, söylediğimiz gibi, bir yandan Büveyhî baskısı, diğer yandan Fatımi tehdidi altında zayıf ve güçsüz kalan Abbasi hilafeti için son derece hayati bir önem taşımaktaydı. Zira doğuda artık gücü gittikçe zayıflayan Sünnî

¹⁴ Fatimilerin kuruluşu ve hakimiyetlerinin genişlemesi için şu eserlere bakılabilir: Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 28/77 vd.; Ebu Abdullah Muhammed b. Ali, *Ahbârü Müluki Beni Ubeyd ve Siretihim*, Kahire trs; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fi Mısır*, Ferhad Daşravi, *Le Califat Fatimide Au Maghreb (296-365/909-975)*, *Histoire Politique et Institutions/El-Hilafetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Arapça trc. Hammadi Sahili, Beyrut 1984; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye*, Kahire 1993, (5. baskı); M. Canard, "Fatımdı", *E. I.*, 2/850-862.

¹⁵ Fatimilerin Abbasiler aleyhine faaliyetleri ve genişlemeleri için bkz: Cemaleddin Sürur, *Siyasetü'l-Fatımiyyin el-Hariciyye*, Kahire 1976; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 39-115; Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çev. Esad Nermin Erönder, İstanbul 1990, 177-181, 213-218; M. Canard, "Le Impérialisme Des Fatimides Et Leur Propaganda", *Annales de Institut d'Etudes Orientales*, VI, (1942-1947), 156/193; Fadıl Halidi, *el-Hayatü's-Siyasiyye ve'n-Nüzümü'l-Hüküm fi'l-Irak (Hilalü Karnü'l-Hamisi'l-Hicri)*, Bağdad 1389/1965, 69-101.

¹⁶ Krş. Muhammed Salim b. Şedid el-Avfi, *el-Alakatü's-Siyasiyye Beyne'd-Devleti'l-Fatımiyye ve'd-Devleti'l-Abbasiyye fi Asrı's-Selçuki (h. 447-567/m. 1055-1171)*, Riyad 1402/1982, 80-81, 85, 86; Bedevi, *et-Tarihu's-Siyasi*, 104-108; Abdunnaim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, 35-36, 39-43; Hüseyin Emin, *Tarihu'l-Irak*, 54-60, 126-134, 248-250; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, 39-42, 58-59; Kafesoğlu, "Selçuklular", 392/393.

Gaznelilerin yerine, -bilindiği gibi Selçuklular, gerek hâkim oldukları coğrafya, gerek devlet teşkilatı ve müesseseler ve gerekse Ehl-i sünnet ve Abbasi yanlısı siyasetleri, gibi hususlarda Gaznelilerin mirasçısı olmuşlardır- yeni bir Sünnî güç olarak ortaya çıkmış ve üstelik kendisine sadakatini bildirmiş olan Selçuklunun varlığı ve onların desteğini almak, içinde bulunduğu durumdan kurtulmak isteyen Abbasi hilafetine önemli kazanımlar ve yararlar getirecektir.¹⁷ Abbasi halifesi el-Kâim, bu durumun farkındadır ve bu nedenle hemen vâki Selçuklu taleplerini uygun bularak karşılamıştır.

Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin tarihine ve gelişim seyrine sözünü ettiğimiz çerçevede baktığımızda, içinde bulunulan şartların, karşılıklı menfaatlerin ve güdülen hedeflerin, bu iki taraf arasında münasebetlerin kurulmasını gerektirdiğini ve münasebetlerin mahiyetini etkilediğini; dolayısıyla bir yakınlaşma ve işbirliğinin ortaya çıkmasını sağladığını söyleyebiliriz. Ancak bunu söylerken söz konusu ilişkileri, sadece karşılıklı çıkarlara bağlayıp, tarafların Sünnî inanca mensubiyetlerinin hiç etkisi olmamıştır, demek istemiyoruz. Elbette her iki tarafın birbirine bakışında, ortak inançların ve din anlayışının etkisi olmuştur. Bu hususu hiç dikkate almazsak, o zaman din ve inancın tarihi hadiselerin oluşumundaki etkisini göz ardı etmiş oluruz. Kaldı ki, Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin gelişim çizgisini ve tarihi akışını kaynaklardan takip ettiğimizde, bizim bu kanaatimizi haklı çıkaracak mahiyetteki olaylara ve bilgilere rastlamak mümkündür.

Şimdi artık Selçuklu-Abbasi münasebetlerine ve yakınlaşmasına ve dolayısıyla Selçukluların Abbasi Sünnî yanlısı, buna mukabil Fatımi karşıtı siyaset ve faaliyetlerine dair bazı hadiseleri ve bunlarla ilgili rivayetleri kaynaklardan takip etmeye çalışalım.

Bu maksatla kaynakları taradığımızda, Selçuklularla Abbasiler arasındaki ilk ciddi ve diplomatik temasın, h.429/m.1038'de Nişâbur'un Selçuklular tarafından alınıp, Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını müteakiben şehirde meydana gelen bazı yağma olayları üzerine gerçekleştiğini görüyoruz. Bu olay ve temas şu şekilde gelişmiştir: Nişâbur'un alınışı sırasında, Tuğrul Bey'in talimatlarını dinlemeyen bir kısım Selçuklu askeri, şehirde bazı kimselerin evlerine, bağ ve bahçelerini girip, yağma yaparak yerli halka zarar verirler.¹⁸ Bunun üzerine, Abbasi halifesi el-Kâim, elçisi Ebu Bekir et-Tûsi'yi, bir

¹⁷ Hüseyin Emin, *a.g.e.*, 54-60, 125-137; el-Avfi, *a.g.e.*, 83-85; Abdunnaim Hasaneyn, *a.g.e.*, 35-38; 45-52; George Makdisi, *Ibn Aqıl, et La Resurgence de L'Islam Traditionaliste Au XI e Siecle (V. e Siecle de L'Hegire)*, Damas 1963, 78-79; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 129-134.

¹⁸ Bu konuda bkz: Ebu'l-Fadl Beyhaki, *Tarihü'l-Beyhaki*, Arapça terc. Yahya el-Haşşab ve Sadık Neşet, Beyrut 1982, 600-605; Huseyni, *Ahbâr*, 41; Ravendi, 1/95; Ibnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/457-459; Tafsilat için ayrıca bkz: Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 1/248-278.

mektupla Tuğrul Bey'e gönderir. Bu mektubunda Halife, Selçuklu askerlerinin bu hareketini kınar ve Sultandan derhal bunu önlemesini ister.¹⁹ Görüldüğü gibi, Selçuklu askerlerinden bazılarının yanlış tutum ve davranışları yüzünden Nişâbur halkının mağduriyetini dile getiren vâki şikâyet üzerine Tuğrul Bey, Halifenin ikazlarına ve protestosuna muhatap olmuşsa da, Selçuklular ile Abbasi hilafeti arasında ilk temas böyle gerçekleşmiş olur. Aslında bu mektup, içerik ve maksat yönünden menfi bir nitelik taşımaktadır. Ancak her halükarda halifenin Tuğrul Bey'i muhatap alarak özel bir elçi ve mektup göndermiş olması bile, Selçuklular açısından müspet ve aynı zamanda oldukça anlamlıdır. Zira bu olay ve mektup, kanaatimizce hem Selçuklu-Abbasi ilişkilerinin ilk başlangıcını oluşturması ve hem Tuğrul Bey'in bir idareci olarak muhatap alınması ve daha sonraki süreci etkilemesi bakımından çok önemli sayılmalıdır. Çünkü cereyan eden bu hadise bir bakıma siyasi ve askeri güç olarak Selçukluların, dolaylı da olsa, Abbasiler tarafından tanınması anlamına geliyordu.²⁰

Bununla birlikte, tam manada gerçek münasebetlerin başlaması ve dolayısıyla Selçuklu-Abbasi yakınlaşmasının gelişmesi, ancak Dandanakan Zaferi sonrasında mümkün olabilmektedir. Çünkü bir bakıma Gaznelilere karşı kazanılan bu zafer, artık Abbasi hilafetiyle kurulacak diplomatik ilişki ve yakınlaşma için gerekli uygun zemini ve şartları hazırlamıştır, denilebilir. Nitekim zafer sonrasında Selçuklu liderleri, Dandanakan'da bir kurultay toplayarak bazı kararlar alırlar. Alınan bu kararlar arasında Abbasi halifesine mektup yazılması da vardır. Bu meyanda resmi ve hukuki Sultan unvanıyla Tuğrul Bey, Abbasi halifesine hitaben bir mektup yazdırır. Bu mektup, elçi Ebu İshak el-Fukkai tarafından Bağdat'a götürülür ve halife el-Kâim'e ulaştırılır.²¹

Muhtevasından anlaşıldığına göre, mektup özel maksatlarla bazı kazanımlar elde etmek için yazılmıştır. Zira bu mektupta; Selçuklular bir yandan kendileri ve Horasan'da cereyan eden olaylar hakkında bilgi verirken, diğer yandan diplomatik bir üslupla bazı taleplerini ifade etmişlerdir. Nitekim bu meyanda Tuğrul Bey, kendilerinin hür ve atalarının Hun (Oğuz) neslinden gelen Selçuk oğulları ve Sünnî Müslüman olduklarını ve Abbasi hilafetinin meşruiyetine inandıklarını ve ona tâbi olduklarını belirtmektedir. Ayrıca, kendilerinin aslen köle olan Gaznelilerin gadrine ve zulmüne maruz kaldıklarını ve onlara karşı Dandanakan zaferini kazanarak, Selçuklu devletini kurup ilan ettiklerini, bu çerçevede devletlerinin Abbasi halifesi tarafından tanınma

¹⁹ Bundari, *Zübde*, 9, terc. 4-5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/458.

²⁰ Krş. Abdunnaim Muhammed Hasaneyn, *a.g.e.*, 36; Hüseyin Emin, *a.g.e.*, 52 vd.; G. Makdisi, *a.g.e.*, 78-80.

²¹ Bkz: Beyhaki, *Tarih*, 694-695; Ravendi, 1/101-102; Bundari, *Zübde*, 9, terc. 5; Reşiduddin Fazlullah, *Camîu't-Tevarih: Zikru Tarihi Ali Selçuk*, (Selçuklular Kısmı), Ankara 1960, (Neşr. Ahmet Ateş), 18-19; Kafesoğlu, "Selçuklular", 362.

arzularını ifade etmektedir. Kısacası bu mektup, Selçuklu devletine ve yönetimine, Selçuklunun siyasi ve askeri hâkimiyetine, Müslümanlar ve hilafet nezdinde meşruiyet kazandırmayı amaçlayan istekleri içermektedir.²² Ancak burada hemen bu mektupla ilgili şu kanaatimizi ifade etmeliyiz. Bu mektup, Selçuklu devletinin resmen kuruluşunu takiben Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin gerçek ve resmi başlangıcını oluşturmakla birlikte, aynı zamanda Selçukluların siyasi, askeri, dini ve kültürel faaliyetlerinin ile politikalarının mahiyetinin ve çerçevesinin tayininde temel oluşturmuş ve dolayısıyla Selçuklu tarihinin akışını doğrudan etkilemiştir, denebilir.

Sadakatini bildiren Selçukluların ortaya çıkışını Abbasi hilafetinin ve dolayısıyla kendi hayrına gördüğünü düşündüğümüz halife el-Kâim, bu durumdan ziyadesiyle memnun kalmış olmalı ki, vâki müracaatı adeta dünden bekliyormuş gibi, hemen mukabil elçisiyle Selçukluların isteklerine olumlu cevap veren mektubunu ve ayrıca *hilat*, *menşur* ve hediyelerini Tuğrul Bey'e gönderdi. Böylece Selçuklu devleti, devrin hâkimiyet ve meşruiyet anlayışına göre, dini otoriteyi temsil eden Abbasi hilafeti tarafından resmen tanınmış oldu.²³ Buna karşılık Abbasi hilafeti ise; hem Şii-Büveyhi devleti önünde ve hem de rakip Fatımi hilafeti karşısında, kendisine bağlı yeni Sünnî bir müttefik kazandı.²⁴

Yine bize göre bu mektup, büyük ölçüde Selçukluların Fatımi karşıtı siyasetinin ve mücadelesinin temelini ve mahiyetini ve temelini oluşturmuş görünüyor. Zira belirttiğimiz üzere, mektupta; gerek kendilerini Sünnî Müslüman olarak takdim etmeleri ve dolayısıyla Abbasi hilafetini meşrû sayıp tâbi olmaları ve müspet ilişkiler kurmaları, gerekse İslam dünyasında siyasi-askeri hâkimiyet kurma düşünce ve ideallerinin bulunması, Selçukluları, ister istemez Fatımilerle karşı karşıya getiriyordu. Bir başka ifadeyle, Selçuklular, kendilerini Sünnîliğin ve Abbasilerin safında konumlandırmak suretiyle, zorunlu olarak Fatımilere karşı bir siyaset takip etmeyi ve onlarla mücadele etmeyi peşinen ilan ve kabul etmiş, oluyorlardı.²⁵

Öte yandan aynı gelişmeler, hem Şii-Büveyhiler ve hem de Fatımiler açısından bir takım olumsuz sonuçları beraberinde getirmekteydi. Zira Selçuklular gittikçe artan siyasi ve askeri gücüyle ve gerçekleştirdiği fetihlerle adım adım batıya doğru ilerliyor, Abbasilere yaklaşıyor ve Abbasi başkenti Bağdat'a yaklaşıyordu. Tabii bu durum, hem Büveyhileri ve hem de Fatımileri

²² Krş. Ravendi 1/101-102; Mektubun muhtevası hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 358 vd.; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi...*, 66-67.

²³ Bundari, *Zübde*, 9, terc. 5; Ravendi, 1/103; Abdunnaim Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, 37-38, 41-42; Hüseyin Emin, *Tarihu'l-Irak*, 53-57.

²⁴ Krş. Hüseyin Emin, *a.g.e.*, 126-132; Hasan Müneymine, *Tarihu't-Devleti'l-Büveyhiyye*, 156,0190-191; el-Avfi, *el-Alakatü's-Siyasiyye...*, 84-85.

²⁵ Bu konuda bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 129-134; M. Mahmud İdris, *Tarihu'l-Irak...*, 101.

tedirgin ediyordu. Zira Selçukluların güçlenmesi ve hakimiyet alanını bu şekilde genişletmesi, hem Büveyhi devletinin varlığı ve hakimiyeti için ve hem de Fatımilerin dini ve siyasi hedefleri açısından çok önemli bir tehlike ve engel niteliği taşıyordu. Dolayısıyla bu güçler Selçukluya karşı tavır almak zorundaydı. Kısacası o günün İslam dünyasında mevcut önemli siyasi, askeri ve dini güçlerin hepsi, kendi hedefleri ve menfaatleri doğrultusunda yeni bir tavır ve siyaset takip etmek ve şöyle ya da böyle bir tarafta yer almak veya karşı karşıya gelmek durumundaydı.²⁶

2- Selçukluların Abbasi Yanlısı, Fatımi Karşısı Siyasetinin Bazı Yansımaları ve Sonuçları

Yukarıda kısaca çerçevesini ve şartlarını belirttiğimiz ortamda, h.432–447/m.1040–1055 arasında geçen on beş (15) yıllık zamanı, Selçuklu-Abbasiler arasındaki ilişkileri açısından gözden geçirdiğimizde; bu dönemde yaşanan olaylara ve ortaya çıkan gelişmelere paralel olarak, iki taraf arasında sürekli karşılıklı elçiler, mektuplar ve hediyeler gidip geldiğini görüyoruz. Dolayısıyla iki taraf arasındaki ilişkiler sürekli canlı ve genelde olumlu seyretmiştir. Bunun sonucu olarak, her zaman tarafların, birbirinin gücünden ve konumundan yararlanma siyaseti takip ettiklerini söylemek mümkündür.²⁷

Zira bu süreçte cereyan eden tarihi hadiseleri takip ederek aşağıda vereceğimiz örneklerden açıkça anlaşılacağı üzere, Abbasi hilafeti, Selçuklularla kurulan ve olumlu gelişen bu ilişkileri, hem Şii-Büveyhiler'in tahakkümünü kırmak ve hem de Fatımi hilafetinin kendileri yayılmasını durdurmak için, zaman zaman Selçuklu gücüne sığınmanın bir vasıtası olarak kullanmaya çalışıyordu.²⁸ Buna karşın Selçuklular ise, Abbasilere sadakatini bildirip olumlu ilişkiler kurmak suretiyle, iktidarlarına ve hâkimiyetlerine meşruiyet kazandırarak kendilerinin ve Abbasilerin ortak düşmanı ve hedefi olan Büveyhiler ile Fatımilere karşı mücadele ediyor ve hâkimiyet sahasını batıya doğru genişletiyordu.

Nitekim bu çerçevede hareket eden Selçuklular, Maveraünnehir ve Horasan'a yerleşip devletlerini kurdukları tarih olan h.432/m.1040'tan h.447/m.1055'e kadar geçen sürede, kendi siyasi, askeri hedeflerine uygun şekilde gerçekleştirdikleri sefer ve fetihlerle batıya doğru önemli ilerlemeler kaydetmişlerdi. Tabii bu genişlemeyle Selçuklular, Büveyhi hâkimiyetindeki

²⁶ Bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 58-114; Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 204-215.

²⁷ Bu dönemde Selçuklu-Abbasi ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 58-81, 82-114; Bedevi, *et-Tarihü's-Siyasi...*, 116-127, 145-172; el-Avfi, *el-Alakat...*, 77-81; G. Makdisi, *Ibn Aql...*, 78-86.

²⁸ Bu hususta yazımızın içinde örnekler bulunmaktadır.

toprakların önemli bir kısmını ellerine geçirmek suretiyle Büveyhi devleti açısından ciddi bir tehdit oluşturmıştı. Öyle ki, tarihçilerin verdiği bilgiye göre, daha önce Büveyhi hâkimiyeti altında olan Bağdat'ın doğusundaki İran-İrak coğrafyası, bu 15 yıllık süre içinde tamamen Selçukluların eline geçmişti.²⁹

Günden güne büyüyen bu Selçuklu gücüne ve tehdidine karşı, tek başına mücadele edemeyeceğini anlayan Büveyhiler, siyasi varlıklarını ve hakimiyetlerini koruyabilmek için, zaten inanç ve ideolojik yakınlık sebebiyle sempati duydukları Fatımilerle zaman zaman gizli ya da açıktan ilişki kurmanın ve işbirliğine girmenin doğru veya gerekli olduğunu düşünerek bunun yollarını aramaya başlamışlardı. Öte yandan yukarıda belirttiğimiz gibi, Selçuklular, aynı zamanda Fatımiler için de büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Dolayısıyla her iki devlet açısından Selçuklu ilerleyişinin behemehal durdurulması gerekiyordu. İşte bu şartlarda; Büveyhiler ile Fatımilerin menfaatleri ve gayeleri örtüşmüş ve ortak düşmanları Selçuklulara karşı işbirliği yapmak ve ortak hareket etmek gerekli hale gelmiş görünüyordu.

Nitekim bu bağlamda; Selçuklu gücünü ve tehdidini daha yakından hisseden Fars-Büveyhi emiri Ebu Kalicar, ister ortak inançları gereği, isterse kendileriyle dostluk ve işbirliği kurmak suretiyle onlardan alacağı yardım ve destek sayesinde hâkimiyetini koruyabilmek için olsun, Fatımi dâisi el-Müeyyed fî'd-din Hibetullah eş-Şirazi'nin Fars'da Fatımiler adına davet yapmasına izin verir. Hatta bu dâi vasıtasıyla takriben 436/1045'te Fatımi davetini kabul eder veya öyle görünerek onun Şiraz'da Fatımi halifesi el-Mustansır adına hutbe okumasına göz yumar.³⁰ Bu gelişmeyle belki de Fatımiler, Fars bölgesinde bir nevi müttefik kazanarak hem Selçuklu tehdidini durdurmayı ve hem de rakip Abbasi hilafetini doğudan kuşatmayı hesap ediyorlardı.

Ancak ne var ki, olaylar ve gelişmeler Ebu Kalicar'ın düşündüğü ve istediği gibi gitmedi ve dolayısıyla hesapları tutmadı ve beklentileri tam gerçekleşmedi. Bizzat dai el-Müeyyed'in anlattığına göre, Ebu Kalicar'ın izniyle Fars'ta Abbasi aleyhine yürütülen Fatımi propagandası karşısında Abbasi halifesi el-Kâim derhal harekete geçip Vezir İbn Müslime'yi elçi olarak Büveyhi emirine gönderdi ve ondan Fatımi halifesi el-Mustansır adına okunan hutbeyi değiştirmesini ve dâi el-Müeyyed'i gelen elçiye teslim etmesini istedi. Aksi takdirde, kendisine karşı Sünnî Selçuklulardan yardım isteyeceğini bildirerek Büveyhi emirini Selçuklu gücüyle tehdit etti.³¹

²⁹ Selçuklu gücünün batıya doğru ilerlemesi için bkz: *Sîre*, 76-79; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/479-484, 495-497, 509, 526, 527-529, 533, 534 vd., 537-538; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, 69 vd., Claude Cahen, "The Turkish Invasion", 142-143.

³⁰ *Sîre*, 4, 10-11, 14, 43, 54-55; İdris İmadüddin el-Kureşi, *Uyunu'l-Ahbâr ve Fünunu'l-Asar Ahbâru'd-Devleti'l-Fatımiyye*, tah. Mustafa Galip, 4-6, Beyrut 1404/1984 (2. baskı), 6/332-337, 338-340, 344-345, 346; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 58-64.

³¹ *Sîre*, 56-57; Ayrıca bkz: İdris, *Uyunu'l-Ahbâr*, 6/346.

Bu olaydan anlaşıldığına göre, Ebû Kalicar, hangi maksatla olursa olsun, netice itibariyle dâi el-Müeyyed vasıtasıyla, Fatimilerle münasebet kurmuş ve işbirliği imkânlarını araştırmıştı. Muhtemelen yakındaki Selçuklu gücü ve tehdidine karşı, uzaktaki müttefik Fatimilerden gelecek destek ve yardımın çok faydalı olmayacağını anladı. Bu nedenle el-Kâim'in taleplerine boyun eğerek hem el-Mustansır adına okunan hutbeye son vermek ve hem de Fatimi dâisinin faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. Bununla birlikte, sanıyoruz ki, yine de o, Fatimilerle tamamen bağını koparmak istemediği veya Fatimi davasını benimsediği yahut ta aralarında oluşan dostluk ve muhabbet nedeniyle dâi el-Müeyyed'i, İbn Müslime'ye teslim etmedi ve hatta onun kaçmasına göz yumdu.³² Görüldüğü gibi, bu hadise nedeniyle, dolaylı da olsa, Fatimiler ile Büveyhiler, ilk kez Selçuklu gücü ve siyasetiyle karşı karşıya gelmişti.

Öte yandan bu sıralarda Mağrib'de hüküm süren Zîrî emiri Muiz b. Bâdis, daha önce Fatimiler adına hutbe okutup onlara bağlılığını gösterirken, bundan vazgeçerek artık hutbeyi Abbasiler adına okutmaya başlar. Hatta o, Bağdat'la münasebet kurmak için, elçisini el-Kâim'e gönderir. Bu gelişme ve dolayısıyla Ziri emirinin kendileriyle temas kurma isteği, Abbasi hilafeti tarafından memnuniyetle kabul edilir. Memnuniyetin ve bağlılığın karşılığı olarak hazırlanan mektubu, hil'ati, menşuru ve diğer hediyeleri Kayravan'daki Muiz'e götürmek üzere bir elçi görevlendirilir. Bu Abbasi elçisi ve daha önce gelen Zîrî Emirinin elçisi birlikte, 443 / 1051'de Bağdat'tan yola çıkar. Ancak bu elçilik heyeti, Kayravan'a gitmek üzere Bizans topraklarından geçerken, Fatimilerle aralarındaki dostluk ve işbirliği antlaşması hükümleri gerekçe gösterilerek, Bizans İmparatoru tarafından tutuklanırlar ve Mısır'a gönderilirler.³³ Bunu haber alan Selçuklu Sultanı, bu elçilerin kurtarılması için, hemen kendi elçisini Bizans imparatoruna gönderir. Tuğrul Bey, bu olayda, o sıralarda Anadolu'ya yönelik başarıyla devam eden Selçuklu askeri seferlerinin sağladığı üstünlüğü de kullanarak Bizans üzerinde kurduğu baskıyla elçilerin serbest kalmasını sağlar. Bizans'a gitmiş olan Selçuklu elçisi, söz konusu meseleyle doğrudan alakalı olan Bizans-Fatimi ittifak anlaşmasının, Selçuklu-Abbasi tarafının lehine bozulmasını sağlar. Buna bağlı olarak, İstanbul'daki camide daha önce Fatimi halifesi el-Mustansır adına okunan hutbe, artık bundan sonra, el-Kâim ve Tuğrul Bey adına okunacaktır.³⁴ Sultanın elçisinin Kostantıniyye/İstanbul'da bu görüşmeler

³² Krş. *Sîre*, 64-66, 68-69, 76-79; Muhammed Ahmed Abdu'l-Mevla, "ed-Davetü'l-Fatımiyye bi'l-Irak ve ma Valabu min Biladi Faris fi Evahiril Asr'l-Büveyhî", *Mağribiyyat fi Meşrikiyyat Dirasat fi't-Tarihi ve'l-Hadarati fi'l-Asr'l-Abbasi*, İskenderiye 1410/1990, 101-120; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 58 vd.

³³ *Sîre*, 56; İbn Zafir el-Ezdi, *Ahbârü Düveli Munkatır*, Neşr. Andre Ferre, Kahire trs., 71; İbn Müyesser, *el-Münteka min Ahbârü Mısır*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981, 11-12; *el-Kâmil*, 9/521-522, 566; Makrizi, *İttiaz*, 2/190, 214; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 93-98.

³⁴ İbn Müyesser, *a.g.e.*, 12; *el-Kâmil*, 9/556-557; Makrizi, *İttiaz*, 2/214; Abbas Hamdani,

çerçevesinde, yine el-Müeyyed'in iddiasına göre, Fatımi hâkimiyetindeki Suriye ve Mısır'ı ele geçirmek üzere, Selçuklu askerlerinin Bizans'ın Doğu Anadolu'daki topraklarından geçmesine izin verildiğinde dair Selçuklu-Bizans antlaşması imzalanır.³⁵ Naklettiğimiz bu bilgiden anlaşıldığına göre, dolaylı olarak Selçuklular ile Fatımiler yine karşı karşıya gelmiş olur.

Selçuklu Abbasi münasebetleri ve Selçukluların Abbasi yanlısı, Fatımi karşıtı siyasetinin gelişmesi ve yansımaları açısından, özellikle Selçukluların güçlenmesine ve genişlemesine bağlı olarak, yukarıda sadece bir kaçına işaret ettiğimiz olayların ve gelişmelerin yaşandığı 1040-1055 arasındaki on beş (15) yıllık bu süreç önem arz etmektedir. Zira bu dönemde, Selçuklu- Abbasi münasebetlerinin olumlu seyretmesine paralel ortaya çıkan Selçuklu-Abbasi yakınlaşması, bize göre karşılıklı hedef ve menfaatlara dayalı stratejik işbirliği politikası, sürekli Fatımiler ile Büveyhiler aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz gibi, Selçuklular Büveyhi topraklarının önemli bir ele geçirmiş ve Irak'a kadar gelerek Fatımi hâkimiyetini ve varlığını daha yakından ve ciddi şekilde tehdit eder hale gelmişti. Bu gücü durdurmak ve kendilerini hedef alan tehlikeyi ve tehdidi bertaraf edebilmek için Fatımiler, bir takım yeni tedbirler almak ve yeni arayışlara yönelmek zorundaydı.

Mamafih tam bu sıralarda Abbasi başkenti Bağdat'ta bu maksada hizmet edebilecek mahiyette bir ortam ve şartlar oluşmuştur. Zira h.447/m.1055' de, Abbasileri, Selçukluları, Fatımileri, Büveyhileri bütün İslam dünyasını ve hatta İslam tarihini etkileyebilecek ve çok önemli sonuçlar doğurabilecek bir olay, daha doğrusu Fatımiler tarafından provoke edilen bir isyan ortaya çıkar. Öyle ki bu isyan, başarılı olması halinde bölgedeki mevcut güç dengeleri ve mevcut konjonktürü tamamen değiştirebilecek mahiyet planlanmıştır. Çünkü bu plan/isyan sayesinde Fatımiler; hem düşmanları ve rakipleri Abbasi hilafetini yıkmak üzere son darbeyi vurmaya ve hem de, -aşağıda geleceği üzere-deyim yerindeyse, Abbasilerin hamiliğini üstlenmiş konumuyla, Fatımi egemenliğindeki Suriye ve Mısır'ı ele geçirmek³⁶ niyet ve kararıyla açıkça düşmanlığını ve savaşmayı ilan etmiş ve halen Irak'a kadar gelmiş bulunan Selçukluları durdurmayı hesaplamaktadır. Sözüünü ettiğimiz bu plan uygulamaya konur ve Fatımiler, Bağdat'ta önemli bir güç ve nüfuz sahibi haline gelmiş Arslan Besasiri adlı Türk komutanına mektuplar yazıp maddi ve manevi yardım vaat ederek isyana teşvik ederler³⁷ ve böylece o da, Abbasi halifesine karşı bir isyan başlatır.

"Byzantine-Fatimid Relations Before The Battle of Manzikert" *Byzantine Studies*, Volume I, Number II, (1974), 169-179; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 93-98, 98-115.

³⁵ *Sîre*, 94-95.

³⁶ Bkz: *el-Muntazam*, 8/164; *el-Kâmil*, 9/609-610.

³⁷ *Sîre*, 95-96; Hatib Bağdadi, *Tarih*, 9/400; İbn Sayrafi, *el-Kanun fi Divani'r-Resail ve'l-İşare ila men Nâle'l-Vuzera*, Thk. ve Neşr: Eymen Fuad Seyyid, Beyrut 1404/1984, 79-80; İbn Müeyesser, *Ahbârî Mısır*, 20-21; İbn Cevzi, *el-Muntazam*, 8/163-164; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/608-609, 613; İbnü'l-Adim, *Zübdetu't-Taleb min Tarihi'l-Haleb*, 1-3, Neşr: Sami

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, netice itibariyle Fatimiler söz konusu maksatlarla bu isyana dolaylı şekilde müdahil olur.³⁸ Nitekim bir anlamda bu hareketi Fatimiler adına organize eden dâi el-Müeyyed ; “*Ebu’l-Haris el-Besasiri ve Bağdatlı askerlere yazdığımız mektuplarla kendilerine destek olduğumuzu ve asker silah hususunda yardım edeceğimizi bildirmek üzere görüşmeler başladı...*”³⁹ şeklindeki beyanıyla Besasiri isyanındaki Fatımi rolünü açıkça itiraf etmektedir.

Ancak burada hemen şunu da ilave etmek gerekir ki; Besasiri isyanını, sadece Fatımi faktörüne bağlamak ve yalnız onunla izah etmek mevcut şartlara ve reel gerçeklere pek uygun düşmeyebilir. Zira Besasiri’nin bu isyanında, onun Bağdat’ta elde ettiği konumu ve sahip olduğu gücü, yaklaşan Selçuklu gücü ve hâkimiyeti karşısında kaybetme korkusunun ve dolayısıyla mevcut mevkiini ve nüfuzunu koruma gayesi de etkili olmuş olabilir.

Abbasi hilafetini yıkmayı hedefleyen bu tehlikeli isyan karşısında, halife el-Kâim, zaten iyi ilişkiler içinde bulunduğu ve her fırsatta dayanmaya ve yararlanmaya çalıştığı Selçuklu gücünü, rahatlıkla başvurabileceği bir çare ve sığınabileceği bir kapı olarak görerek Besasiri isyanını bastırması ve dolayısıyla kendini kurtarması için Tuğrul Bey’i Bağdat’a davet eder.⁴⁰

Bu vâki davet üzerine, Tuğrul Bey, Bağdat’a gelirken yolda, bir anlamda, Selçuklunun Abbasi yanlısı ve Fatımi karşıtı siyasetinin hedeflerini ve sınırlarını net bir şekilde belirten bir açıklama yapar. Pek çok tarihçinin kaydettiği bu açıklamasında Tuğrul Bey; 1. *Hz. Peygamber’in halifesine (Abbasi halifesi el-Kâim) hizmet etmekle şeref kazanmak ve onun tarafından kabul ve takdis edilmek, onun düşmanlarından (Besasiri, Fatimiler ve Büveyhiler) intikam almak*; 2. *Mekke’ye gidip hac ibadetini yerine getirip, dua ve niyazda bulunmak*; 3. *Hac yollarını Bedevi ve eşkıyalardan temizleyip güvenliği sağlamak*. 4. *Suriye ve Mısır’da yuvalanmış muannitlerle (Fatimilerle) savaşmak, onları oralardan uzaklaştırıp, yeniden Abbasi halifesi adına hutbe okutmak*; niyet ve gayelerle Bağdat’a geleceğini belirtir.⁴¹

Dehhan, Dimeşk 1951, 1/270; Makrizi, *İttiaz*, 2/233; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 139 vd.

³⁸ Besasiri İsyanı ve Fatimilerle olan ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 172 vd.; Hasan Ali Hasan, “*Hareketü’l-Besasiri bi’l-Irak*”, *Nedvetü’t-Tarihi’l-İslami*, el-Mücelledü’l-Hamis, 1405/1985, Camiatü’l-Kahire, Külliyyetü Daru’l-Ulum, 3-77; el-Avfi, *el-Alakat*, 88-128; G. Makdisi, *Ibn Aqıl*, 90-102; Faruk Sümer, “*Aslan el-Besasiri*”, *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, (Haziran 1986), Sayı 42, 101-114; M. Canard, “*al-Basasin*”, *E. I.*, 2. Ed., 1/1073-1075.

³⁹ *Sîre*, 96.

⁴⁰ Hatub Bağdadi, *Tarihi Bağdad*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeylû Tarihi Dimeşk*, 87; Ebu’l-Ferec (Bar Hebraus), *Tarih*, 1/306; İbnu’l-İmrani, *el-İnba*, 188-199; Hüseyini, *Ahbâr*, 59; İbnu’l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/163; İbnu’l-Esir, *el-Kâmil*, 9/602, 610, 613; Halifenin Tuğrul Bey’i Bağdat’a davetiyle ilgili tartışma ve değerlendirme için bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 152-158.

⁴¹ Bu açıklama için bkz: Hatub Bağdadi, *Tarihi Bağdad*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeylû Tarihi*

Öyle anlaşıyor ki beyanatıyla Tuğrul Bey, Fatımilere karşı, sadece hasmane bir siyaset takip ettiğini belirtmekle kalmamış, açıkça savaş ilan etmişti. Tabii böylesi bir meydan okuma ve savaş ilanı karşısında Fatımilerin de, hem kendi hedeflerini gerçekleştirmek ve hem de varlıklarını korumak için bir takım tedbirler alması kaçınılmazdı.

Bu arada Tuğrul Bey h.447/m.1055'de daha şehre gelir gelmez, Besasiri, müttefiki Fatımilere sığınmak için Bağdat'tan Suriye'deki Rahbe'ye kaçtı.⁴² Selçuklu Sultanı, Bağdat'ta ilk iş olarak, zaten fiilen topraklarını aldığı Şii-Büveyhi devletine resmen ve hukuken son verdi.⁴³ Daha sonra Bağdat'taki Selçuklu ordusu, hem Besasiri'yi takip etmek ve hem de Musul, Nusaybin, Diyarbakır, Sincar, Tekrit, Hille gibi şehirlerin bulunduğu Kuzey Irak ve Suriye bölgesini Abbasi Selçuklu hâkimiyetine almak için, h.448 /m.1056'da sefere çıktı ve birçok yeri fethederek önemli başarılar elde etti.⁴⁴

Belirttiğimiz gibi, Selçuklu gücüne karşı, Fatımilerin, dâi el-Müeyyed vasıtasıyla harekete geçirip isyan ettirdikleri, ancak ilk teşebbüste başarısız olan Besasiri'yi ve bölgedeki diğer müttefik emirleri yeniden motive edip, örgütlemek için çeşitli faaliyetlere girişmişlerdi. Nitekim bu meyanda kaynaklar ve özellikle de el-Müeyyed'in kendisi, Besasiri ve yandaşlarına her türlü Fatımi desteği sağlandığını bildirmektedirler.⁴⁵ Bu yardımlar ve faaliyetler sayesinde kurulan Fatımi-Besasiri ve bölge güçlerinden oluşan ittifak ordusu, Kutalmış komutasındaki Selçuklu ordusunu Sincar'da yenmeye muvaffak oldu.⁴⁶ Sincar galibiyetiyle Fatımi-Besasiri ittifakı, maddi bakımdan olduğu kadar, manevi yönden de önemli kazanımlar elde etti ve adeta yeniden doğdu. Çünkü bölgedeki emirler ve liderler, bu zaferin ve gelen Fatımi yardımının tesiriyle

Dimeşk, 87; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 188-189; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/163,164; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/609-610,613; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Tarih*, 1/306; İbnu'l-Adim, *Buğyetu't-Taleb*, Ali Sevim neşri, Ankara 1972, 6; Aynı müellif, *a.g.e.*, Süheyl Zekkar neşri, Beyrut, trs., 3/1348.

⁴² Hatıb Bağdadi, *Tarihi Bağdad*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeyfü Tarihi Dimeşk*, 87; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Tarih*, 1/306; Hüseyin, *Ahbâr*, 59-60; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/163-164; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/613; Makrizi, *İttiaz*, 2/233.

⁴³ İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/164; Bundari, *Zübde*, 12-13, terc. 8; Ravendi, *Rahatu's-Sudur*, 1/104; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/608,612.

⁴⁴ Bkz: İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/628; Sibt, *Mir'ât*, 19; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 23/226.

⁴⁵ el-Müeyyed'in bu faaliyetleri ve Besasiri'ye gönderilen Fatımi yardımı için bkz: *Sîre*, 97-100, 100-101, 102, 107; Hatıb Bağdadi, *Tarih*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeyfü Tarihi Dimeşk*, 87; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 190; İbn Sayrafi, *el-İşare*, 80; İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 14,15,18,21; Sibt, *Mir'ât*, 4-5, 6, 10, 12, 14, 18, 27, 33-45, 47-49, 49-51, 52-53, 55; Makrizi, *İttiaz*, 2/232, 233-234; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 213-231; el-Avfi, *el-Alakat*, 94-100.

⁴⁶ Sincar Savaşı ve Selçuklu mağlubiyeti için bkz: *Sîre*, 131-135; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 190-191; Bundari, *Zübde*, 14, trc. 9; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/625-626; Sibt, *Mir'ât* 11-12.

yeniden Fatımi-Besasiri ittifakına katıldılar. Böylece Bağdat'ın batısındaki bölgelerin hepsi tekrar Fatımi hâkimiyeti altına girmiş oldu.⁴⁷

Sincar yenilgisi ve Selçuklu hâkimiyetine karşı bölgede ortaya çıkan bu tehlikeli gelişmeler üzerine, bizzat Tuğrul Bey, İbrahim Yinal ve Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'nin de katıldığı Selçuklu ordusu h. 448 sonları ve 449 başlarında / Ocak, Şubat 1057'de Musul, Diyarbakır, Sincar, Tekrit, Hille civarını kapsayan bir sefere çıktı. Bu seferin temel hedefi, Fatımi-Besasiri ittifakını dağıtıp etkisiz hale getirerek bölgeyi yeniden Abbasi-Selçuklu egemenliğine kazandırmaktı. Kaynaklardan anlaşıldığı göre, bu seferle amaçlanan hedeflere ulaşıldı.⁴⁸ Ancak bu sefer sırasında İbrahim Yinal ve kuvvetlerinin bölgeye intikalinin gecikmesi üzerine Tuğrul Bey'in ona kızıp sinirlenmesi ve bazı sözler sarf etmesi⁴⁹, bize göre Selçuklu üst yönetiminde bir sıkıntının ortaya çıkmasına ve dolayısıyla daha sonra üzerinde duracağımız gibi, isyanın çıkışında rol oynayan etkenlerden birini oluşturdu. Ancak kanaatimizce Sultan, bu durumun hemen o sırada bir tatsızlığa sebep olmasını ve daha fazla büyümesini önlemek için, İbrahim'e karşı hiçbir fiili harekette bulunmadı. Hatta onun geç gelişini sanki unutmuş ya da affetmiş gibi davranarak kızgınlığını ve kırgınlığını hiç belli etmemeye çalışarak sıcak bir şekilde karşıladı ve ona hilat giydirdi ve hediyeler vererek taltif etti.⁵⁰

Tuğrul Bey'in bu tatsız olay sırasındaki affedici tavrını, İbrahim'in kötü niyetlerini sezdiği halde, Sultanın, büyük miktardaki Fatımi maddi yardımıyla oluşan Fatımi-Besasiri ve bölgedeki diğer unsurların ittifakı karşısında, “*kendi cephesini zaafa düşürecek her türlü davranıştan kaçınma*” stratejisi olarak değerlendirmek mümkündür. Zira el-Müeyyed'in çabalarıyla ayakta tutulmaya çalışılan bu ittifak, Sultanın bu siyaseti ve stratejisi çerçevesinde bölgede yaklaşık bir yıl devam eden askeri harekâtı ve diplomatik manevraları ile büyük yaralar almış ve Bağdat'tan Besasiri'in üssü durumundaki Rahbe'ye kadar olan topraklar, yeniden Selçuklu-Abbasi hâkimiyeti altına girmişti.⁵¹ Ancak bu sıralarda, mevzu bahis isyanın ortaya çıkışında etkili olduğunu düşündüğümüz bir başka olay vukû bulur.

İşaret ettiğimiz bu olay, şu şekilde gerçekleşmiştir: Sincar'ın fethini müteakip İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'den iktalarının artırılmasını ister. Fakat

⁴⁷ *Sîre*, 131-137; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/625-626; Sibt, *Mir'ât* 11-12, 14; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 232-236.; el-Avfi, *el-Alakat*, 101-109.

⁴⁸ *Sîre*, 141-142, 143; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/173; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/626-631; Sibt, *Mir'ât* 13-21; Ebu'l-Ferec, 1/308-309; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 232-236.

⁴⁹ Krş. Sibt, *Mir'ât*, 12, 14, 16, 21.

⁵⁰ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/630-631; Sibt, *Mir'ât*, 21.

⁵¹ Cereyan eden olaylar ile Tuğrul Bey'in bu harekâtı ve siyaseti için bkz: *el-Kâmil*, 9/627-628; Sibt, *Mir'ât*, 12-26; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 236 vd.

Sultan, bunu kabul etmediği gibi, adeta onu iğneleyici, sitem ve hatta bazı mesajlar taşıyan bir cevap verir.⁵² Kardeşinin biraz sert ve göndermeler içeren sözleri ve tavrı İbrahim Yinal'a ağır gelir; ama bulunduğu ortamda o an için ve belki de suçluluk psikolojisi ile susar ve herhangi bir karşılık vermez. Ama öyle Fakat belli ki, o, bu sözü ve Sultanın bu tavrını içine sindirememiş ve dolayısıyla belki de onun Tuğrul Bey'e karşı duyduğu kin, nefreti ve kıskançlığı körüklemişti. Aynı olaya Tuğrul Bey cephesinden bakarsak, muhtemelen o da, İbrahim'in ileriye dönük kötü niyetlerini sezmiş ve bu nedenle onu ima yoluyla uyarmak istemişti. Kanaatimizce bu tatsızlığa rağmen, Sultan yine de İbrahim'i Musul'da bırakarak hem kendisi ve hem de Selçuklu Devleti adına büyük önem arz eden halife ile görüşmek üzere Bağdat'a gitti.⁵³ Öyle anlaşıyor ki, bu davranışıyla Sultan, hala kardeşine güveniyordu veya güvendiğini göstermek ve dolayısıyla onun zihnindeki muhtemel kötü düşünceleri izaleye çalışıyordu.

Mevcut duruma bakılırsa, Sultan, gerçekten de saltanatı ve Selçuklu devleti açısından, muhtemel tehlikeli gelişmelere gebe bir dönemde ve dolayısıyla oldukça hassas, nazik şartlarda bulunmasına rağmen Musul'dan ayrılmayı tercih etmiş veya böyle bir mecburiyetle karşı karşıya kalmıştı. Gerçi zaten o, yukarıda sözünü ettiğimiz askeri ve siyasi faaliyetleri ile Besasiri-Fatımi ittifakına karşı verdiği mücadelenin ve başarılarının takdiri anlamında, bunu çoktan hak ettiğini düşünüyor; bu itibarla bu görüşmeyi bir yıldır umuyor ve bundan çok önemli sonuçlar bekliyordu.

Nihayet bu beklenti gerçekleşti ve 25 Zilkade 449/23 Ocak 1058 Cumartesi günü Tuğrul Bey, hilafet sarayında Halife tarafından muhteşem bir törenle kabul edildi. Bu törende el-Kâim, Tuğrul Bey'e "*el-Melikü'l-Meşrık ve'l-Mağrib*" unvanını vererek kılıç kuşattı.⁵⁴ Kanaatimizce Halife, Sultan'a bu unvanı vermek suretiyle, bir anlamda Selçukluların Fatımilere karşı yürüttüğü siyaseti ve faaliyetleri onaylıyor ve meşrû ilan ediyordu. Çünkü Tuğrul Bey, ifade ettiğimiz gibi, zaten o ana kadar doğunun sultanı konumunda ve o bölgelerin siyasi ve askeri hâkimi durumundaydı. Dolayısıyla kendisine verilen bu yeni unvan ile Tuğrul Bey'e, eskiden Abbasi hâkimiyetinde iken, daha sonra Fatımilerin eline geçen Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın, yeniden Abbasi ve Selçuklu egemenliği altına alması görevi tevdi edildiği gibi, yapacağı mücadele meşruiyet kazanıyordu.

⁵² Sibt, Tuğrul Bey'in bu meyanda ona; "*Fethettiğin yerlerden fazlasını veremem, gît Rahbe'ye, orayı feth et, senin olsun*" dediğini nakleder. Krş.: Sibt, *Mir'ât* 23.

⁵³ Bkz: İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/181; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/631, 633; Sibt, *Mir'ât* 23.

⁵⁴ Bkz: Hatıb Bağdadi, *Tarih* 9/400; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/181-182; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 192; ; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/633-634; Bundari, *Zübde*, 17, terc. 11-12; Sibt, *Mir'ât*, 26, Sibt, bu görüşmenin tüm ayrıntılarını bize aktarmaktadır: 24-26; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 249-254.

Selçuklular tarafından, Fatımi-Besasiri ittifakını çökertmek için, sözünü ettiğimiz siyasi ve askeri faaliyetler yürütülüp çeşitli tedbirler alınırken, elbette karşı taraf da boş durmuyordu. Nitekim Selçuklular karşısında dağılan ve zayıflayan mütteliklerini yeniden derleyip toparlamak ve devam eden mücadeleyi kazanabilmek için, Fatimiler, kendileri adına bölgede görev yapan el-Müeyyed vasıtasıyla bir yandan maddi yardımlarını, diğer yandan da diplomatik temaslarını sürdürüyorlardı.⁵⁵

el-Müeyyed eserinde bu faaliyetleri ve bölgedeki gelişmelerle ilgili düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: “Şüphesiz ben, çalışmalarımın heba olduğunu ve Mısır’dan getirdiğim malların yok olduğunu gördüm. Hâlbuki ben bu iş için (yani Besasiri-Fatimi ittifakının oluşturulup Selçuklu-Abbasi cephesine karşı mücadele için) kalkıp Mısır’dan buraya (Halep, Balis, Rahbe) geldim. Fatimi halifesinin gönderdiği yüklü miktardaki malları getirdim. Ve bu şekilde Fatimi taraftarlarını bir araya getirdim... Şimdi Fatimilerin gönderdiği bu mallar ya tamamen boşa gidecek (ben buna seyirci kalacağım), neticede gayretlerimizin ve çabalarımızın boşa gitmesiyle, Selçukluların azgın düşmanlığı Fatimiler üzerine gelecek ve onlar Fatimi topraklarına musallat olacak; ya da buna mani olmak için yeni çareler bulacağız.”⁵⁶

Bu ifade ve bir nevi itiraflardan da anlaşılacağı üzere, Fatimiler, yaklaşan Selçuklu gücünü durdurmak ve bu tehdidi tamamen ortadan kaldırmak için, elbette her türlü tertip ve tedbire başvurmak zorundaydı. Dolayısıyla Selçuklu gücünün yıpratılması için, Selçuklu devlet yönetiminde saltanat kavgası ve dahili bir kriz çıkarmak bir çare olabilirdi ve bunun yolları aranıp bulunmalıydı. Nitekim el-Müeyyed bu çerçevede, önce Selçuklu veziri Amidi'l-Mülk el-Kündüri ile temas kurmaya gayret etmiş ve ona gönderdiği mektupla kendisini kandırıp Fatimi safına çekerek Selçuklu yönetiminde çatlak oluşturmaya çalışmıştı.⁵⁷ Fakat o, bu projesinde ve teşebbüsünde umduğunu bulamadı. Aslında belki de o, bundan bir sonuç alamayacağını biliyordu. Ama en azından Selçuklu üst yönetimi arasında bir fitne uyandırıp idareciler arasında şüphe oluşturarak Selçuklu gücünü zaafa uğratmayı; muhtemelen bu yolla Selçuklu devletinin gerçek niyetleri ve siyaseti hakkında zihinleri bulandırıp Abbasi halifesi el-Kâim ile Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in arasını bozmayı düşünüyordu. Fakat Fatimilerin bu planı tutmadı ve umulan sonuç alınamadı. Ama Fatimiler açısından mevcut durum vahimdi ve pes edilmemesi gerekiyordu.

İşte bu noktada uygun ve mümkün bir çare bulundu. Bu çare İbrahim Yinal'ın isyana teşvik ederek onun isyanını sağlamaktı. Zaten o, üvey kardeşliği,

⁵⁵ Bu konuda bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 254-259; Muhammed Salim b. Şedid el-Avfi, *el-Alakat*, 94-113.

⁵⁶ *Sîre*, 142-143.

⁵⁷ Bu hususta bkz: *Sîre*, 154-156; Makrizi, *İttiaz*, 2/237.

mevcut hâkimiyet anlayışına göre saltanatta hak iddia etme hakkı ile sultan olma arzusunun varlığı ve Tuğrul Bey ile aralarındaki soğukluk gibi özellikleriyle bunun için oldukça uygun biriydi. Anlaşılan o ki, Fatımiler bu durumu iyi analiz etmişler ve iyi bir plan ve strateji hazırlamışlardı. Şimdi aşağıda bu Fatımi planının uygulanışı ve İbrahim Yinal isyanı üzerinde duracağız.

3- İbrahim Yinal İsyanı'nda Fatımi Rolü ve Etkisi

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, o sıralarda Selçuklu-Abbasi ittifakı ile Fatımi-Besasiri ittifakı arasında devam eden mücadelenin seyrini ve mevcut dengeleri Fatımiler lehine değiştirmek ve dolayısıyla Selçuklu tehdidini bertaraf etmek gayesiyle hazırlanan Fatımi projesi, projenin mimarı el-Müeyyed'in beyanlarından anlaşıldığına göre, şöyle uygulanacaktı. Önce el-Müeyyed-Besasiri vasıtasıyla, İbrahim Yinal ile Fatımiler arasında temas kurulacaktı. Bu temaslar sırasında, ona mal, silah, para, unvan gibi, her türlü maddi ve manevi yardım vaat edilerek Sultan Tuğrul Bey'e karşı isyan etmeye teşvik edilip tek başına hükümdar olmaya heveslendirilecekti. İsyanının sonunda İbrahim Selçuklu hükümdar olunca, İbrahim de, kendisine sağlanacak Fatımi yardımına karşılık Fatımi hilafetine tâbi olacaktı. Şimdi bu hususları kaynakların verdiği bilgilerle aydınlatmaya çalışalım.

Gördüğümüz kadarıyla, *Sire* ve *Mir'at'ın* dışında, gerek Sünnî, gerekse Fatımi kaynaklarında; Fatımi Halifesi el-Mustansır adına, dâi el-Müeyyed veya müttetikleri Besasiri vasıtasıyla, Tuğrul Bey'e karşı Fatımilerin, İbrahim Yinal'ı isyana teşvik ettiklerine ve taraflar Arasında bir antlaşma yapıldığına dair, ya sadece bir işaret ya da kısa bir rivayet bulunmaktadır.⁵⁸ Oysa daha önce belirttiğimiz gibi, Sibt'in "*Mirat'ında* ve el-Müeyyed'in kendi eseri olan "*Sire*"sinde isyanın planlanması, teşviki ve dolayısıyla onun gerisinde cereyan eden görüşmeler, yazışmalar ve Fatımi-İbrahim Yinal işbirliği anlaşması hakkında verilen bilgilerin oldukça zengin ve ayrıntılı olduğu dikkat çekmektedir. Üstelik zikredilen kaynaklarda, isyanda el-Müeyyed'in ve Fatımilerin rolü ve açıkça vurgulanmaktadır.

Nitekim Fatımiler adına İbrahim Yinal ile temas kurup görüşmeleri yürüten ve taraflar arasındaki anlaşmayı bizzat yapan ve dolayısıyla isyanın teşvik edilmesi ve hazırlanması sürecinde fiilen görev almış olan dâi el-Müeyyed, bu süreçteki faaliyetlerini ve yaşadıklarını açıkça aktarmak suretiyle isyanın arka

⁵⁸ Krş. Bağdadi, *Tarihi Bağdad*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeylû Tarihi Dimeşk*, 87; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 192; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/190-191; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639-640; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Tarih*, 1/313; İbnu'l-Adım, *Buğye*, Ali Sevim neşri, 6; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/295-297; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/86; Makrizi, *İttiaz*, 2/237; Ayrıca bkz: G. Makdisi, *Ibn Aqıl*, 103-106; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 58-63; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", *T.M.* Cilt XIII (1958), 127-128; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 259 vd.

planını aydınlatmaktadır. O, bu bağlamda şunları kaydeder: “*Günahkâr Türkmen şeytanlarının (Selçuklu Türklerin kast ediyorn) Irak topraklarını işgaline karşı koymak (kendi müttefikleri Besasiri ve yandaşlarına destek olmak) için getirdiğim Fatımi yardım kervanının mallarını, Fatımi başkentinde (Kahire) yüklediğim andan, bunları Irak bölgesinde dağıttığım ana kadar karşı karşıya kaldığım, ancak burada bunlardan bir kısmını açıklayabildiğim olayların seyrini, çektiğim sıkıntıları, eziyetleri başıma gelenlerin hepsini bir an için gözümün önünden geçirdim. Düşündüm ki, gerçekten de yaşadığım bunca olay, yaptığım görüşmeler, konuşmalar ve yazışmaların hepsi, sıkıntı ve zorluklar, sertlikler ve dostluklar içinde cereyan etmişti. Bereket versin ki, bu faaliyet ve sıkıntıların sonunda, Allah, zalimlere (Selçuklulara) karşı, bize yardım etti ve müminler topluluğu (Besasiri ve müttefikleri) nun kalpleri şifa buldu. İşte ben (bütün bunlarla uğraşmak için) Rahbe’de bir yıldan fazla kalmıştım. Sonra buradan Halep’e döndüğümde orada kendimi bir tuzak, bir plan içinde buldum (komployla karşılaştım). Az kalsın ölüyordum ve canımı zor kurtardım. Ama her halükarda, karşı karşıya bulunduğum sıkıntıları ve problemi çözmek ve devam eden yangını söndürmek için çareler arıyordum. Sonunda Allah, zorlukları kolay kıldı ve içinde bulunduğum problemi giderdi. Böylece ben de yumuşak kalpli Halep abalisinin yakınlığını ve dostluğunu kazanarak orada kaldım*”⁵⁹.

el-Müeyyed’in bu bizzat kendi sözlerinden anlaşıldığına göre, o, Halep’te hiç boş durmayarak misyonu, ideal ve inançları gereği, Halep halkıyla yakın ilişkiler kurmuş ve onları Selçuklu karşısında mücadele eden Besasiri’ye destek olmalarını teşvik amacıyla, Kahire’den şehre (Halep) temin ettiği Fatımi yardım kervanını şehre getirtmiş; ancak bu sırada şehirde çıkan bir yangın her şeyi mahvetmişti. İşte bu felaketle birlikte, el-Müeyyed, emeklerinin boşa gitmesi, olayların ve işlerin istediği gibi gitmeyip kötüleşmesi karşısında ümitsizliğe kapılarak Mısır’a dönmeye karar vermiş ve artık Halep’ten ayrılacağı anı beklemeye başlamıştır.

İşte tam bu sıralarda, İbrahim Yınal’ın özel elçisi, Halep yakınlarındaki Balis’teki karargâhında bulunan Besasiri ve müttefiki Kureyş b. Bedran el-Ukayli’ye *şifreli bir mektup* getirir. Bu mektupta zahiren, Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal’ın, Besasiri ve Kureyş hakkında iyi şeyler düşündükleri, Selçukluya itaat etmeleri halinde kendilerine birçok vilayetin verileceği ve ihsanlarda bulunulacağı ifade edilmektedir.

Ancak el-Müeyyed’e göre, aslında bu mektup daha farklı ve gizli mesajlar içermektedir. Nitekim bu meyanda İbrahim’in mektubunun esas manası ve içeri hakkında şunları aktarır.: “*Hakikatte bu mektupta, Besasiri ve Kureyş, benden, Tuğrul Bey’e karşı isyan etmesi için, İbrahim Yınal’ın Fatımi hilafetinden istediği mal, silah, para, hilat ve unvan gibi, şeyleri temin etmemi; buna karşılık onun da, Tuğrul Bey’e karşı isyan ederek, Selçuklu tahtını ve topraklarını ele geçirmesi halinde, Fatımilere itaat etmesi ve onlar*

⁵⁹ *Sîre*, 174-175; Ayıcca kırş: Sibt, *Mir’ât*, 22.

adına hutbe okutması şartıyla kendisiyle anlaşma yapmak üzere bunları konuşmamı ve aracılık etmemi istiyor ve buna işaret ediyorlardı.”⁶⁰

Yine el-Müeyyed’in Sîre’deki anlatımına göre, bu olayın devamı şöyle gelişmiştir: “İbrahim Yinal’ın elçisi, önce Balis’te bulunan Besasiri ve Kureys’e gelmiş ve bu mektubun zahiri ve batını manalarının hepsini onlara anlatmış. Onlar da bu elçiye, İbrahim Yinal’ın vâki isteklerini bana iletmesi ve benimle görüşerek bunları temin etmemle ilgili ve onun taahhütlerini içeren karşılıklı anlaşmak yaparak bunu kesin bir sonuca bağlaması için, Haleb’e benim yanıma göndermişlerdi Bu elçi, yolculuk şartları ve adetleri gereği bana sufi kılığında geldi... O, sıradan bir insandı. **“Bana seninle konuşmak istiyorum, ancak önce abdest alayım, namazımı kılayım, sonra konuşurum”** dedi. Ben de **“daha hayırlı olur”** dedim. Akabinde, İbrahim’in mektubunun muhtevasını gizli ve açık bütün yönleriyle bana açıkladı ve her şeyi anlattı. Benden hüsn-ü kabul gördü ve olumlu cevap aldı. Daha sonra, ben de onun gibi sufi üslubunu kullanarak her şeyin gerçek yüzünü, asıl maksadı ve uygulanacak planın her yönünü ayrı ayrı açıklayan (bir mektup) yazdım, çok sevindi, kalbi mutmain oldu. Böylece İbrahim Yinal’ın Fatımi Hilafetinden istediği silah, mal, hilat ve unvan gibi şeyleri sağlayacağıma dair onunla bir anlaşma yaptım. Anlaşma metnini ya da senedini efendisine (İbrahim Yinal’a) götürmesi için kendisine verdim... Akabinde bu elçi benim yanımdan ayrıldı, Besasiri ve Kureys’e uğrayarak oradan Musul’daki efendisi İbrahim Yinal’ın yanına gitti.”⁶¹

Bu ifadeler, İbrahim Yinal ile bölgedeki Fatımi temsilcisi el-Müeyyed arasında dolaylı bir görüşmenin ve bir anlaşmasının yapıldığını açıkça teyit etmektedir. Bu da, bize İbrahim Yinal isyanının tertibi ve ortaya çıkışında Fatımi faktörü ve rolünün etkisini açıkça göstermektedir.

Yine bu konudaki ayrıntılı açıklamalarıyla dikkati çeken Sıbt İbnü’l-Cevzi de, el-Müeyyed’in anlatımına paralel ve onu doğrular mahiyette, İbrahim Yinal isyanının sebepleri, gelişmesi, Fatımiler ile Besasiri’nin bu olayla ilişkisini ve rollerini ortaya koyan bilgiler nakletmektedir. Nitekim bu bağlamda o, şunları söyler: İbrahim, gerçekte eskiden beri Tuğrul Bey’e karşı kin ve nefret duyuyordu ve bu nedenle Ramazan 450/Ekim 1058’de isyan etti. Ama zaten öteden beri isyan fikri ve niyeti taşıdığı için İbrahim Yinal, Selçukluların düşmanı ve fiilen mücadele edilmekte olan, Fatımilerin müttefiki Besasiri ile mektuplaşıyordu. Besasiri, İbrahim Yinal’a gönderdiği mektuplarda, onu Sultan Tuğrul Bey’e karşı isyana teşvik ediyor ve tek başına hükümdar olmaya tamah ettiriyor; mevcut şartlar icabı mutlaka kendisine Fatımilerin yardım ve desteğini sağlayacağını vaat ediyordu.⁶²

Sıbt’ın bu rivayetinden anlaşılan o ki; Besasiri, Selçuklu gücünü zaafa uğratabilecek ve dolayısıyla onlarla olan mücadelesine olumlu katkı yapabilecek

⁶⁰ Sîre, 175.

⁶¹ Bkz: Sîre, 175-176.

⁶² Bu hususla ilgili bkz: Sıbt, *Mîr’ât*, 31; Ayrıca krş: İbnü’l-Adim, *Buğye*, (Ali Sevim Neşri), 6.

böyle bir teşebbüsü, hem kendi durumu ve hedefleri, hem de Fatımi gayeleri açısından önemli görüyor ve bunun gerçekleşmesi için durmadan gayret sarf ediyordu. Hâlbuki şurası da bir gerçektir ki, Besasiri aslında bunu tek başına yapabilecek bir durumda ve konumda değildir. Dolayısıyla o, kendisi açısından da son derece yararlı sonuçlar doğuracak bu faaliyeti, elbette ki Fatımiler adına yürütüyordu. Çünkü yardıma muhtaç olan birisinin başkasına yardım etmesi mümkün değildir. Bu itibarla, Fatımi-İbrahim Yınal ittifak ve işbirliğinin ortaya çıkışını, sadece Besasiri'ye atfetmek pek gerçekçi görünmemektedir. Kanaatimizce Besasiri, bu olayda olsa olsa aracı konumundadır.

Zira daha önce işaret ettiğimiz gibi, diğer Sünnî kaynaklar, Besasiri'nin bu olaydaki rolüne sadece işaret etmekle yetinirken⁶³, Sibt, onları teyit ettiği gibi, ayrıca verdiği tafsillatlı bilgilerle olayı bütünüyle açığa çıkarmaktadır. O bu meyanda şunları aktarır: *"Besasiri ve Mısır halifesi (el-Mustansır ya da onun veziri el-Yâzûrî)'nin mektupları (el-Müeyyed vasıtasıyla olmalı), yahut da doğrudan Fatımi hilafetinden gelen bir kişi veya (girişim ve) mektup, Abbasi veziri İbn Müslime tarafından Bağdat'ta yakalanan bir casusun üzerinde ele geçirilir. Bu mektupta, İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik edilerek tek başına hükümdar olmaya tamahlandırılıyor. Ve bu konuda kendisine Fatımilerin yardım ve desteği vaad ediliyordu. Ancak İbn Müslime, İbrahim'in yakınlığını ve kalbini kazanmak, dolayısıyla taşıdığı isyan niyetinden vaz geçirir düşüncesi ve umuduyla, söz konusu casusa veya İbrahim'in elçisine bir şey yapmaz ve onu serbest bırakır. Ancak bu şahıs, hemen Musul'da bulunan İbrahim'in yanına giderek olanı biteni kendisine anlatır. Fatımilerin mektubunun İbn Müslime'nin eline geçtiğini öğrenen İbrahim Yınal ise, bundan ötürü epeyce huzursuz olur ve canı sıkılır. (Belki de olan oldu, artık ok yaydan çıktı diyerek) Aynı gece isyan bayrağını açarak bu maksatla yanındaki askerlerle birlikte Musul'dan Hemedan'a hareket eder."*⁶⁴

Bu bilgilere göre; ister el-Müeyyed, ister Besasiri vasıtasıyla olsun, her halükarda, Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal'ın isyan etmesi karşılığında, ona yardım yapılacağına dair, Fatımi hilafeti ile İbrahim Yınal arasında bir antlaşmanın yapıldığı kesinlik kazanmaktadır. Fakat ilk teşebbüsün hangi taraftan geldiğine ve antlaşmanın mahiyeti ve muhtevasına dair Sibt ve el-Müeyyed dışındaki kaynaklarda hem bir mutabakat ve hem de vazıh bilgi yoktur.⁶⁵ Ancak *Sire* ve *Mir'ât*'ta verilen bilgilerden anlaşılan o ki, o sırada zaten Besasiri'nin kendisinin yardıma muhtaç ve de Fatımilerin müttefiki olduğunu düşünürsek, ilk temasta el-Müeyyed'in veya Besasiri'nin aracılık ettiği ve ilk

⁶³ Bkz: 58. dipnotta gösterilen yerler.

⁶⁴ Bkz: Sibt, *Mir'ât*, 31.

⁶⁵ Krş. Bağdadi, *Tarihi Bağdad*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeyfü Tarihi Dimeşk*, 87-88; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 192; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/190-191; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639-640; İbnu'l-Adim, *Buğye*, Ali Sevim neşri, 6; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/296; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/86; Makrizi, *İttiaz*, 2/237.

teşebbüsün Fatımiler tarafından gelmiş olması daha doğru ve daha makul gözükmemektedir. Zira mevcut konjonktürde; zaten o sırada, Selçuklular üstün ve güçlü, oysa Selçukluları karşısındaki Fatımi-Besasiri ittifakı ise zor durumdadır. Ayrıca zaten Fatımiler, filen askeri bir güçle doğrudan bu mücadelenin için olmayıp, maddi ve manevi yardımlarla yanına çektikleri müttefiklerini desteklemektedir. Bu bağlamda ittifakının başarısı için, el-Müeyyed'in bölgedeki zikrettiğimiz faaliyetleri ve icraya çalıştığı misyon da bizi bu kanaate götürmektedir.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız üzere, gerek Selçukluların Abbasi yanlısı, Fatımi karşıtı siyasetine bir mukabelede bulunmak, gerek Besasiri'yi desteklemek ve bu yolla Selçuklu tehdidini bertaraf etmek düşüncesi ve gerekse İbrahim Yinal'ın Sultan olmasını sağlayarak Selçuklu devletini Fatımi davasına kazandırmak gibi gayelerle veya başka hangi sebeple olursa olsun bu isyanda Fatımi etkisinin olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Ancak bütün bunlarla birlikte, *"bu isyanın çıkışında, acaba Fatımi etkisinin dışında, başka hangi sebepler vardır?"* Yine bununla bağlantılı olarak, *"acaba İbrahim Yinal'ın kişiliği, konumu, taşıdığı niyet ve düşünceler ile ortaya çıkan uygun zemin ve fırsatlar onun bu isyanda etkili olmuş mudur?"* Daha başka ve açık bir ifadeyle, *"bu isyanın ortaya çıkışını, sadece Fatımilerin rolüne, yardımına ve kışkırtmasına bağlamak ne kadar doğru olur?"* gibi sorular insanın aklına gelebilir. Bu sorulara cevap verebilmek için, derinlemesine bir araştırma yaptığımızda; şüphesiz Selçuklu tahtını ele geçirebilmek için, İbrahim Yinal'ı, Tuğrul Bey'e karşı düşmanca bir tavırla Fatımilerle iş birliğine, isyana ve silahlı mücadeleye sevk eden daha başka sebeplerin olduğunu söylemek mümkündür. Şimdi kısaca bunların üzerinde durmak istiyoruz.

4- İsyanı Hazırlayan Diğer Sebep ve Faktörler

İbrahim Yinal isyanın ortaya çıkışında; ilk ve en temel sebebin, hiç şüphe yok ki, yazımızın girişinde de işaret ettiğimiz üzere, Türklerin sahip olduğu hâkimiyet ve hükümdarlık telakkisine göre, *"devleti yönetme hak ve yetkisinin hanedan üyelerinin hepsine aittir"*⁶⁶ inancı ve anlayışı olduğunu söylemek mümkündür. Zira bilindiği gibi, bu anlayış, sadece İbrahim Yinal'ın isyanına değil, Türk tarihi boyunca pek çok şehzade isyanına temel oluşturmuştur. Çünkü bu anlayışa göre, şehzade hükümdar ailesinden olmakla potansiyel hükümdar adaydır. Dolayısıyla bir silahlı mücadeleye kalkıp başarılı olduğu takdirde meşrû hükümdar kabul edilecektir. Başarısız olduğunda da sonuçlarına katlanacaktır. Muhtemelen Fatımiler de Türklerdeki bu anlayışı ve bundan neşet eden şehzade isyanı örneklerini iyi biliyorlardı ve kendi amaçları doğrultusunda İbrahim Yinal'ın bu durumunu kullandılar ve onu kullandılar, denebilir.

⁶⁶ Yukarıda 1 nolu dipnotta gösterilen yerler.

İsyanın çıkışında etkili olduğunu düşündüğümüz bir diğer sebep, İbrahim Yınal'ın sahip olduğu kişilik özelliklerinin ve özellikle, kimliği yani üvey kardeşliği nedeniyle, kendisinin devlet yönetiminde daima ikinci planda kalmış olmasıdır. Bilindiği gibi, İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in amcası Yusuf Yınal'ın oğludur. Zira bir rivayete göre, Tuğrul ve Çağrı'nın babaları Mikail öldükten sonra anneleri, amca Yusuf ile evlenmiş ve İbrahim dünyaya gelmiştir. Başka bir rivayete göre ise, İbrahim'in babası Yusuf genç yaşta ölünce-Türklerdeki Leviratüs⁶⁷ geleneğine göre-Yusuf'un hanımı Mikail ile evlenmiş ve İbrahim doğmuştur. Hangi rivayet doğru olursa olsun, kesin olan şudur: aynı anneden doğdukları için Tuğrul ve Çağrı Beyler ile İbrahim Yınal anne bir üvey kardeşir.⁶⁸ Muhtemelen bu husus, isyan duygusunu körüklemiş olabilir.

Zikrettiklerimize ilaveten, Tuğrul Bey ile İbrahim arasında zaman zaman yaşanan sürtüşmeler, tatsız hadiseler ve Sultanın onu azarlaması gibi nedenler, öteden beri, İbrahim'in kalbinde, zihninde Tuğrul Bey'e karşı, kin, nefretin, düşmanlığın ve kıskançlığın oluşmasına sebep olabilir. Bu duygu ve düşüncelerin isyanın vukuunu tetiklemiş olması muhtemeldir.⁶⁹

Nitekim kaynakların bildirdiğine göre, İbrahim çok erken devirden itibaren hep Tuğrul Bey'in yanında olmuş ve Selçuklu yönetimine iştirak etmiş, birçok fetihlerde bulunmuş ve dolayısıyla saltanata yakın olmuştur.⁷⁰ Ancak ne var ki, daima Tuğrul Bey'in gölgesinde kalmak ve hep ikinci planda olmak, İbrahim Yınal'ın iç dünyasında, yukarıda zikrettiğimiz duygu ve düşüncelerin birikmesine ve gelişmesine yol açmış olmalıdır. Ama bunlar bazen ortaya çıksa da genellikle gizli kalmaktadır. Bu da muhtemelen İbrahim'de saltanata karşı bir hırs uyandırmış ve tek başına sultan olma arzusunun hep canlı kalmasına sebep olmuş olabilir. Muhtemelen İbrahim, sözünü ettiğimiz sultan olma arzusunun da kıskırtmasıyla, ilk kez 441/1049'da, ikinci kez de ele aldığımız gibi Selçuklu-Fatımi mücadele ortamında, Besasiri veya el-Müeyyed vasıtasıyla yapılan girişimler sonucu uygun zeminini bularak isyan şeklini tezahür etmişti.

⁶⁷ Leviratus, ölen erkek kardeşin dul kalan hanımı ile veya dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli. Bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 228.

⁶⁸ Bkz: Huseyni, *Ahbâr*, 56, 60, 61; Sibt, *Mir'ât*, 31; Krş: İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", 121.

⁶⁹ Nitekim Tuğrul Bey; "*İbrahim, based biriydi. Öteden beri sultanlıkta gözü vardı. Bir yüzyıdan birkaç kere isyan etti. Ben de onu affetmiştim. Yine bu kere saltanata tamah edip düşmanlarımızla işbirliği yaptı ve baş kaldırdı. Neticede onun isyanı yüzünden emirü'l-mü'minin zarar gördü*" diyerek üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın kişiliği ve niyetleri hakkındaki düşüncelerini açıklamaktadır. Bkz: *el-Muntazam*, 8/207; Sibt, *Mir'ât*, 60-61; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/82.

⁷⁰ Bu hususta İbnu'l-Esir'in *el-Kâmil*'inde h. 428-446 yılları ile ilgili bilgilere bakılabilir. Ayrıca İbrahim Yınal' faaliyetleri hakkında bkz: Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", 125-128.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre; İbrahim Yınal 437/1045-46'da Rey civarını, Cibal ve Hemedan'ı fethi müteakiben, muhtemelen fetih hakkı olarak buraları kendi hakimiyetinde tutmak isteyince, Tuğrul Bey buna müsaade etmeyerek 441/1049-50 de söz konusu yerlerin derhal kendisine teslimini emreder. İbrahim buna karşı çıkıp direnince, Sultanla aralarında silahlı mücadele vuku bulur ve Tuğrul Bey karşısında mağlup olur. Buna rağmen Tuğrul Bey, onu affeder; hatta isterse beraber olabileceklerini, isterse de müstakil kalabileceğini söyler. İbrahim ise, Tuğrul'la birlikte olmayı ve Selçuklu devletinin hizmetinde kalmayı tercih etmiştir.⁷¹ Nitekim bundan sonraki dönemde, yani 441-450 / 1049-1058 yılları arasındaki İbrahim'in hayatını ve faaliyetlerini incelediğimizde, gerçekten de onun, Selçuklu fetihlerinde önemli roller oynadığını ve hep devletin, Sultanın hizmetinde bulunduğunu görüyoruz.

Kaynaklarda, İbrahim Yınal ile Tuğrul Bey arasında cereyan eden ve isyanın ortaya çıkışına tesir edebileceğini düşündüğümüz başka bazı tatsız hadiseler de rastlanmaktadır: Mesela, daha önce işaret ettiğimiz gibi, Tuğrul Bey'in 448-449/1056-1057'deki Musul seferi esnasında, Sultanın emrine rağmen, İbrahim'in Tus'dan gelişi gecikir. Bu durum Selçuklu ordusunun hareketi açısından bazı sıkıntılara yol açtığı için Sultanı kızdırır ve sinirlendirir. Fakat buna rağmen, Tuğrul Bey, muhtemelen konjonktür gereği ona sert davranmaz.⁷² Yine kaynakların bildirdiğine göre, iki kardeş arasında vukuu bulan tatsızlık ve sürtüşmelerden bir diğeri, Sultanın Bağdat'a gitmek için Musul'dan ayrılmasından önce yaşanmıştır. Çünkü tam bu sıralarda, İbrahim Sultan'dan iktalarının arttırılmasını ister. Bunun üzerine Tuğrul Bey, ona; "*Fethettiğin yerlerden fazlasını veremem, git Rabbe'ye, orayı feth et, senin olsun.*"⁷³ Cevabını verir fakat muhtemelen bu cevap ve söz ona ağır gelmiş olmalıdır. Gerçi Sultan, hemen yaptığıının yanlışlığını ve onun çok kırıldığını fark ederek ve hemen gönlünü almaya çalışmıştır.

Ama bütün bu hadiseler, ister istemez, iki kardeş arasında soğukluğa sebep olup izler bırakacağı gibi, mutlaka İbrahim'in zihninde, gönlünde bir birikime yol açarak onun iç dünyasına, isyan için uygun şartları ve zemini bulduğunda her an patlamaya hazır potansiyel meydana getirmiş ve dolayısıyla rekabet ve husumet tohumlarını ekmıştır, denilebilir.

5- İbrahim Yınal İsyanı'nın Vukûu ve Sonuçları

Yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, İbrahim ile Besasiri ve Fatımi devleti arasındaki ilişkileri belgeleyen mektupların, Bağdat'ta Abbasi veziri Reisü'r-

⁷¹ Bkz: İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/556-557; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/59; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/284-285.

⁷² Sibt, *Mir'ât*, 14, 16, 21.

⁷³ Bkz: Sibt, *Mir'ât*, 23.

Rüesa İbn Müslime'nin eline geçmesiyle birlikte, artık iplerin koptuğuna ve onun isyan başlatmak niyetiyle Musul'dan ayrılıp Cibal'e gideceğine dair haberlerle Abbasi başkenti çalkalanmış ve endişeli bekleyiş başlamıştı. Ortaya çıkan tablo karşısında Tuğrul Bey, haberlerin doğru olup-olmadığını öğrenmek ve durumu tetkik için hemen Hâdimu'l-Hâs Sav-Tekin'i hediyelerle birlikte Musul'a gönderdi ve İbrahim'i Bağdat'a çağırdı.⁷⁴

Dolaşan haberlerin aksine, daha henüz bölgeden ayrılmamış olan İbrahim, isyan öncesinde Sultanın vâki çağrısı üzerine, Muharrem 450/Şubat 1058 sonu ya da Safer 450/Mart 1058 başında Bağdat'a geldi. Bu sırada Tuğrul Bey, hem onun isyan edeceği yönündeki söylentiler nedeniyle oldukça rahatsız ve kızgın, hem de söylenenlerin doğru olabileceği ihtimalini düşündüğü için epeyce endişeli idi. Nitekim Sıbt'ın nakline göre, Sultan; *"İbrahim'e güvendim, Musul'u ona teslim ettim, ancak o bütün bunlara rağmen isyan hazırlığı içindedir. Daba önce de isyan etti, affettim. Ama bu defa isyanı gerçek olursa onu mutlaka cezalandıracağım."*⁷⁵ diyerek kardeşine karşı kararlılığını ve kızgınlığını belirtirken, onun isyan edebilecek bir karaktere ve geçmişe sahip bulunduğu da işaret ediyordu. Aslında Sultan, onun isyanının bastırılmasının kendisi için zor olmayacağına inanmakla birlikte, yine de karşı karşıya olduğu durumun ciddiyeti ve hassasiyetinin farkındaydı. Bu meyanda Sultan; *"Şu an başımda yeteri kadar gaile var, bir de onun isyanı ile uğraşırsam, sizin (Abbasi hilafeti) burada korumasız ve yalnız kalmanız halinde, Şii-Fatımiler ile onun müttefiki Besasiri gibi düşmanlar bunu fırsat bilerek size karşı başarı kazanmalarından korkuyorum."*⁷⁶ Şeklindeki sözleriyle İbrahim'in muhtemel isyanının yol açacağı hadiseleri tahmin ediyor ve olacıklardan endişeleniyordu.

Halife el-Kâim ve İbn Müslime ise, Selçuklu yönetiminin üst kademesinde ortaya çıkan bu sürtüşme ve krizden ötürü son derece tedirgindiler ve İbrahim'i yeniden kazanmak ve muhtemel bir isyanı önlemek ve bu işi barışçıl bir yolla çözmek için çok gayret sarf ediyorlardı. Mesela bu bağlamda vezir İbn Müslim'e, bir yandan İbrahim'le görüşerek onun gönlünü almak için halifenin mesajını ilettili; diğer yandan da sultanın huzuruna çıkarak bu konuda daha mutedil olması ve kardeşine karşı iyi davranmasını yönündeki halifenin tavsiye ve talebini Tuğrul Bey'e bildirdi. Sultan bu istek ve tavsiyelere uydu ve olanlara rağmen, durumun nezaketini de göz önüne alarak kardeşine karşı

⁷⁴ Bkz: İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639; Sıbt, *Mir'ât*, 27.

⁷⁵ Bkz: Sıbt, *Mir'ât*, 28.

⁷⁶ Bkz: Sıbt, *Mir'ât*, 28.

Bağdat'ta iyi davrandı.⁷⁷ Böylelikle söz konusu ihtilaf bir ara sanki çözülmüş gibi göründü.⁷⁸

Öte yandan el-Müeyyed; muhtemelen Fatımilerle İbrahim arasındaki söz konusu antlaşma gereği yahut da sultanın çağrısı üzerine, İbrahim'in ve dolayısıyla Selçuklu ordusunun Musul'dan ayrılmasından istifade etmeleri için, Fatımi-Besasiri ittifak güçlerini harekete geçmeleri için durmadan onları teşvik ediyordu.⁷⁹ Bu gayret ve teşebbüsler sonucunda Besasiri ve Kureyş, Musul'un batısında kalan bölgenin tamamını ele geçirdiler ve Musul'u da kuşatmışlardı.⁸⁰ Besasiri ile Kureyş'in, Selçuklu-Abbasi ittifakı aleyhine tehlikeli şekilde ilerlemeleri üzerine, halifenin tavsiyesini de dikkate alan Sultan, İbrahim'e hilat ve hediyeler verip taltif ederek onu Musul'u kuşatmadan kurtarması ve koruması için Bağdat'tan geri oraya gönderdi.⁸¹ Fakat o, ya bilinçli olarak, isyan düşünce ve niyetini hayata geçirmek, ya da Fatımi-Besasiri ittifakı ile yaptığı işbirliği anlaşması icabı, Selçuklu karşıtı malum güçlere fırsat tanımak için, Sultanın emrine uymayarak kendisine verilen görevi savsakladı ve Musul civarında oyalanıp şehre gitmedi.⁸² İbrahim'in bu durumunu öğrenen Tuğrul Bey, el-Kâim ve vezir İbn Müslime'nin tüm engellemelerine rağmen, Recep 450/Eylül 1058'de Bağdat'tan, Besasiri'nin kuşatması altındaki Musul'a hareket etti.⁸³ Selçuklu ordusunun Musul'a gelmekte olduğunu duyan Besasiri ve müttefiki Kureyş, derhal kuşatmayı kaldırarak şehirden uzaklaştı. Tuğrul Bey ise, şehre gelip burayı emniyete aldıktan sonra, daha fazla kalmadan hemen Nusaybin'e geçti.⁸⁴

İşte tam bu sıralarda, İbrahim hakkındaki söylentilerin gerçek olduğu ve onun isyan ederek Selçuklu payitahtını ve saltanat hazinelerini ele geçirmek üzere maiyetindeki askerlerle birlikte, Ramazan 450 / Kasım 1058'de Musul'dan

⁷⁷ Bkz: Sıbt, *Mir'ât*, 28.

⁷⁸ Bu konudaki ayrıntılar için bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 269 vd.

⁷⁹ Bkz: *Sîre*, 176.

⁸⁰ Bkz: *Sîre*, 179; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639-640; Sıbt, *Mir'ât* 28-29; Ebu'l-Ferec, 1/313; Bundâri, *Zübde*, 17, terc. 12; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/295-296.

⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639; Sıbt, *Mir'ât*, 29.

⁸² Bkz: Sıbt, *Mir'ât*, 30.

⁸³ Bkz: Sıbt, *Mir'ât*, 30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639-640. Bu konu ile ilgili bilgi veren, Bağdadi, *Tarih*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 87; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/190-191; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/76 gibi kaynaklar Musul seferinde Tuğrul Bey'in İbrahim ile beraber olduğu izlenimini verirken İbnü'l-Esir, Hüseyini, *Ahbâr*, 60, Sıbt, Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/296 sultanın bu sefere yalnız çıktığını belirtirler.

⁸⁴ Bkz: *Sîre* 179; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639-640; Sıbt, *Mir'ât*, 31; Ayrıca krş: Bağdadi, *Tarih*, 9/400, İbn Kalanisi, *Zeyl*, 87; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 192; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/190; Bundari, *Zübde*, 17, terc. 12; Hüseyini, *Ahbâr*, 60; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6 (Ali Sevim Neşri); Makrizi, *İttiaz*, 2/237.

hareket edip Irak'ı terk ettiği ve Hemedan'a gittiği haberleri duyuldu.⁸⁵ Zaten her an beklediği kardeşinin isyan haberini alan Tuğrul Bey, karşı karşıya kaldığı durumun vahametine, aciliyetine ve önemine binaen derhal yanındaki askerlerin bir kısmıyla 13 ya da 14 Ramazan 450/3-5 Kasım 1058'de Hemedan'a gitmek üzere Nusaybin'den ayrıldı.⁸⁶ Irak ve Suriye'deki söz konusu nazik ve hassas duruma rağmen Sultanın derhal bölgeyi ter edişine bakılırsa, demek ki Tuğrul Bey açısından bu isyan, saltanatının ve Selçuklu Devletinin akıbetini tayin edebilecek ve devletin yıkılmasına sebep olabilecek kadar tehlikeli bir durum arz ediyordu. Dahası saltanatın İbrahim'in eline geçmesi halinde de, Fatımi-Besasiri ittifakı karşısında tamamen korumasız kalacak Abbasi hilafeti ile ehl-i sünnet mezhebinin ve taraftarlarının varlığını dahi etkileyebilecek boyutta bir olaydı.

Nitekim Sultan, İbrahim'in isyanı ve muhtemel başarısıyla doğabilecek sonuçları çok iyi tahmin ederek bunları önlemek, dahası onun kendisinden önce Hemedan'a varıp Selçuklu tahtını, devletin hazinelerini ve silahlarını ele geçirmesine mani olmak için, süratle Nusaybin'den hareket etti ve 20 veya 22 Ramazan 450/11,13 Kasım 1058'de İbrahim'den önce Hemedan'a ulaştı.⁸⁷ Bu arada Besasiri ve müttetikleri karşısında, Abbasi hilafetini ve Bağdat'ı savunmasız bırakmamak için, kuvvetlerinin bir kısmıyla birlikte, vezir Amidi'l-Mülk el-Kündüri ile hanımı Altuncan Hatun'u ve üvey oğlu Enü Şirvan'ı Nusaybin'de bırakarak, onlara hemen Bağdat'a gitmelerini emretti. Bu emir gereği onlar da 4 Şevval 450/ 4 Kasım 1058'de Bağdat'a vardılar.⁸⁸

Anlaşıldığına göre, İbrahim'in isyanı nedeniyle Sultan Irak'tan ayrıldığı ve bölge büyük ölçüde Selçuklu askerinden arındığı için, artık Besasiri'nin önü açılmış ve Bağdat'ın işgali için uygun bir fırsat doğmuştur. Dâi el-Müeyyed, Fatımi hedefleri açısından bu durumu, kaçırılmaması ve mutlaka değerlendirilmesi gereken bir fırsat olarak görür ve esasen kendisiyle birlikte Mısır'a gitmek üzere Balis'te bekleyen Besasiri'nin harekete geçmesi için teşvik eder. Bu meyanda o; “*Şu an senin derhal Rabbe'ye dönüp oraların işini kendi karargâhından idare etmenin ve o bölgenin gelirlerini toplamının tam zamanıdır... Şu an*

⁸⁵ Bkz: *Sîre*, 179-180; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; Ebu'l-Ferec, 1/313.

⁸⁶ Bkz: Bundari, *Zübde*, 17, terc. 12; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/190-191; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/639-640; Sibt, *Mir'ât*, 31; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6-7; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/76; Makrizi, *İttiaz*, 2/237-252; Ayrıca bkz: Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 59-63; George Makdisi, *Ibn Aqil*, 103-106; Kafesoğlu, “*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*”, 125-128.

⁸⁷ Bkz: İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 192; Bundari, *Zübde*, 17, terc. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; Bazı kaynaklar Hemedan yerine Rey'i zikrederler ama doğrusu Hemedan olmalıdır.

⁸⁸ Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/400; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 88; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/191; Bundari, *Zübde*, 17, terc. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6.

senin önüne gerçekten çok büyük fırsat çıktı, bu nimetin kıymetini bilmen gerekir. Ayrıca biz, sen orada bulunduğun ve mücadele ettiğin müddetçe, sana her sene çok mal (yardım) göndeririz ve böylece sen de Rahbe'ye ilaveten daha birçok bölgeyi alabilirsin, imkânların genişler, gücün daha da artar.”⁸⁹ Aynı çerçevede, el-Müeyyed, Kureys'e dönerek ona; “Ey Kureys şu an, senin toprakların olan Musul'a hemen gidip sahip olma zamanıdır. Eğer Besasiri senden güç alır ve sen de kararlılık gösterip birlikte karşı koyduğunuz takdirde bir daha Selçukluları oraya sokmazsınız.”⁹⁰ diyerek onları cesaretlendirir ve bu durumdan yararlanmaları için telkinlerde bulunur.

Yine el-Müeyyed; “Ben Halep'te iken, İbrahim'in gönderdiği elçi sufi kılığında bana geldiğinde onunla bizim aramızda kararlaştırdığımız ve yaptığımız anlaşmanın ilk perdesi açılmıştı. Hâlbuki Tuğrul Bey, bu perdeyle birlikte büyük bir darbe yiyeceğini hissetmemişti bile. Çünkü İbrahim, aramızdaki anlaşma gereği, askerleriyle birlikte (Musul'dan) ayrılıp Cibal'e gitti. Fakat Tuğrul Bey, onun nereden ve hangi yolla nasıl gittiğini dahi fark edemedi”⁹¹ şeklindeki ifadeleriyle, bölgedeki faaliyetleri ile bu isyanın başlangıcı ve seyri hakkında verdiği bilgilerle bu olayı aydınlatmaktadır.

Bu sıralarda Besasiri-Fatımi ve müttefikleri, Selçuklu ordusunun yokluğundan yararlanarak Halep ve Musul ve hatta Bağdat'ın batısındaki bölgeyi ele geçirmeye çalışırken, öte yandan kardeşinden önce Hemedan'a varan Sultan, hazinelerine, tahtına ve silahlarına kavuştu ve onları korumak için gereken hazırlıkları yaptı. Bu arada çok zaman geçmeden İbrahim Yinal da, 25 ya da 26 Ramazan 450/ 16, 17 Kasım 1058'de Hemedan'a ulaştı. Hemen harekete geçerek, kendi askerlerine ilaveten, Sultana kırgın olan Türkmen obalarından topladığı kuvvetlerle birlikte, o sırada yanında az bir asker bulunan Tuğrul Bey ile savaşa tutuştu ve onu mağlup etti. Bunun üzerine Sultan Hemedan şehrine kapandı, İbrahim de onu kuşattı.⁹² Kaynakların söylediklerine göre, Sultan, en az üç ay kuşatma altında kaldı ve çok müşkül durumlara düştü. Hatta onun öldüğüne dair haberler Bağdat'a kadar ulaştı. Bu haberler ile Sultan'ın hayatından ümit kesildiği için, vezir el-Kündüri Selçuklu tahtına üvey oğlu Enü-Şirvan'ı geçirmeyi düşündü. Fakat tam bu sıralarda, hem Sultanın sağ olduğuna dair yeni haberlerin gelmesi ve hem de Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan Hatun ile İnanç Bey ve Ömer adlı Selçuklu komutanlarının buna karşı çıkması üzerine söz konusu teşebbüs akim kaldı.⁹³

⁸⁹ Bkz: *Sîre*, 176.

⁹⁰ Bkz: *Sîre*, 176

⁹¹ Bkz: *Sîre*, 179-180.

⁹² Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/400-401; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 88; İbnu'l-İmrani, *el-İnba*, 192; Bundari, *Zübde*, 17, terc. 12; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/190-191; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32, 4; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6-7.

⁹³ Bu teşebbüs için bkz: Bundari, *Zübde*, 18, terc. 12-13; Sibt, *Mir'ât*, 32; George Makdisi, *Ibn Aqıl*, 106-108.

Bu bilgilerden öyle anlaşılıyor ki, gerek Bağdat'ta ve gerekse Hemedan'da, bir ara Sultanın öldüğü veya İbrahim karşısında artık hiç kurtulma şansının olmadığı kanaati yaygın hale gelmişti. Dolayısıyla Tuğrul Bey'in içine düştüğü bu kötü ve zor durumdan kurtulması için, mutlaka yardıma ihtiyacı vardı. Aksi halde İbrahim'in isyanı başarıya ulaşacaktı. Nitekim bu nedenle Sultan, Bağdat'ta doğabilecek muhtemel olumsuzluklara rağmen, hem oradaki Veziri el-Kündüri ve karısı Hatun'dan ve hem de kardeşi Çağrı'nın Horasan'daki oğulları Kavurd, Yakuti ve Alparslan'dan yardım talebinde bulundu.⁹⁴ Sultanın bu talebi üzerine Altuncan Hatun, Bağdat'ta kendi yanındaki Selçuklu askerleriyle gidip, kuşatma altındaki kocasının imdadına yetişmek için, derhal sefer hazırlıklarına başladı. Ama bu arada, muhtemel Besasiri saldırısı karşısında Bağdat'ın savunmasız kalacağı endişesi ve zaten Sultanın da öyle söylendiği kadar kötü durumda olmadığı gerekçesiyle, halife Kaim, vezir İbn Müslime ve hatta Selçuklu veziri el-Kündüri, Hatun'u bu fikrinden vazgeçirmek için çok uğraştılar. Bunların amacı ise, Selçuklu askerinin Bağdat'ı boşaltmasıyla şehrin tamamen savunmasız kalmasını önlemektir.⁹⁵ Çünkü böyle bir durumda, halife ile vezir İbn Müslime, Besasiri'nin niyetlerini ve neler yapabileceğini iyi biliyor; bu nedenle korku ve panik içindeydiler. Gerçi zaten Besasiri ile müttefikleri, Hemedan ve Bağdat'taki durumdan haberdar oldukları için, o sıralarda Bağdat'a doğru hareket halinde olup şehre yaklaşmışlardı. Artık şehre girmek için, Sultan'a yardım maksadıyla Selçuklu askerlerinin Bağdat'ı terk etmelerini bekliyorlardı.⁹⁶

Nitekim kaynaklar, gerek Hatunun, gerekse Selçuklu komutanlarının tehlike altındaki Sultanı kurtarmak için ona yardım ulaştırma hususunda kararlı bir tutum sergilediklerini ve bütün engellemelere rağmen, yanlarındaki askerlerle, Bağdat'tan ayrılıp Hemedan'a gittiklerini bildirmektedir.⁹⁷ Doğudan Çağrı Bey'in oğulları Kavurd, Yakuti ve Alp Arslan'ın kuvvetlerinin, batıdan da, Hatun'la birlikte Bağdat'tan gelen askerlerin katılımıyla Sultanın ordusunun sayısı ve gücü epey artmıştı. Buna karşılık İbrahim de ordusunu kardeşi Ertaş'ın oğulları Mahmut ile Ahmet'in kuvvetleriyle takviye etmişti. İki ordu Rey önlerinde Heftat-Pulan'da (Bevlan) savaşa tutuştu. Bu savaşta, İbrahim yenildi.

⁹⁴ Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/400-401; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrani, *el-İnba*, 192; Huseyni, *Ahbâr*, 60; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/191; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32, 49-50; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6-7.

⁹⁵ Bkz: Sibt, *Mir'ât*, 32; Ayrıca bkz: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/191.

⁹⁶ Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/401; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 88; Bundari, *Zübde*, 17, terc. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32-33; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7; Makrizi, *İttiaz*, 2/252.

⁹⁷ Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/401; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrani, *el-İnba*, 192-193; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/191; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 33-34; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/77.

Kendisi ile beraber yanında yer alan yeğenleri Mahmut ve Ahmet esir edildi. Zira yeni gelen yardımcı kuvvetler, mevcut durumu Sultanın lehine çevirerek hem Tuğrul Bey'i içine düştüğü kötü durumdan kurtardı ve hem de cereyan eden saltanat kavgasının talihini ve akıbetini de değiştirdi. Netice itibariyle İbrahim, Fatımilerin kışkırtmasıyla Selçuklu tahtını ele geçirmek için Tuğrul Bey'e karşı isyan ederek başlattığı mücadeleyi kazanamadığı gibi, bunun bedelini hayatıyla ödedi. Çünkü Sultan, hem kendisini bir yıl uğraştırdığı ve hem de bazı kötü olaylara ve sonuçlara sebep olduğu için İbrahim'i affetmedi ve 9 Cemaziyyülahir 450 / 23 Temmuz 1059'da, -"kut" inancına göre, hanedan üyelerinin kanının akıtılmasının uğursuz sayılması ve yasak kabul edilmesi⁹⁸nedeniyle- kendi yayının kirişiyle boğdurarak öldürttü.⁹⁹ Ona yardım ettikleri için Ertaş'ın iki oğlu Mahmut ve Ahmet'i de aynı şekilde cezalandırdı.¹⁰⁰

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tuğrul Bey'in İbrahim'le uğraşmasını ve Selçuklu askerinin Irak'tan ayrılmasını, kendi hedefleri ve içinde bulundukları mücadeleyi kazanma açısından uygun bir fırsat olarak gören Besasiri ve müttetikleri, 6 Zilkade 450/25 Aralık 1058'de Bağdat'a girerek şehri işgal ettiler. Abbasi sarayını ele geçirip halife el-Kâim'i esir aldılar. Böylece Sünnî Müslümanların dinî reisi durumundaki Abbasi halifesi bir yıl esaret hayatı yaşadı. Bu zaman zarfında Abbasi hilafeti bir nevi ilga edilmişti. Zira Besasiri, Bağdat'ta Abbasiler adına okunan hutbeye verip Fatımi halifesi el-Mustansır adına hutbe okuttu. Yine o, Fatımi bayrağı altında, Bağdat ve civarında Fatımiler adına hüküm sürdü.¹⁰¹ İşte bütün bunlar, İbrahim Yinal'ın isyanın sebep olduğu olaylar ve sonuçlardır.

Besasiri'nin Bağdat'taki hâkimiyeti sürerken, öte yandan Tuğrul Bey kardeşinin isyanını bastırdıktan sonra, zaman kaybetmeksizin hemen Hemedan'dan Irak'a hareket etti ve 5 Zilkade 451/13 Aralık 1059'da geri Bağdat'a geldi. Hemen Besasiri'nin ve dolayısıyla Fatımilerin Bağdat hâkimiyetine son vererek onu cezalandırdı. Bu arada yürüttüğü yoğun

⁹⁸ M. Fuad Köprülü, "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuniyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* C. I, Yıl: 1941-42, Ankara 1944, S. 4, 7-9.

⁹⁹ Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/403; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 89; İbnü'l-İmrani, *el-İnba*, 195-196; Huseyni, *Ahbâr*, 60-61; Bundari, *Zübde*, 17-18, trec. 13-14; Ravendi, 1/106; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8-202; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/645; Sibt, *Mir'ât*, 44, 49-50; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 23/231-232, 26/295-297; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/79; Makrizi, *İttiaz*, 2/252, 256; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 58-63; Kafesoğlu, *Selçuk'un Oğulları*, 128; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, 97; G. Makdisi, *Ibn Aqil*, 103-106; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 279-284, 304-305.

¹⁰⁰ Yukarıda 99. dipnotta gösterilen yerler.

¹⁰¹ Bkz: Bağdadi, *Tarih*, 9/401; *Sîre*, 178-184; İbn Sayrafi, *el-İşare*, 80-81; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrani, *el-İnba*, 193; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/640-646; Sibt, *Mir'ât*, 35-45; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12/77-79, 80-83; Besasiri'nin Bağdat'ı işgali ve Fatımiler adına hakimiyeti hakkında bkz: Süleyman Genç, *a.g.e.*, 284-297; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 52 vd.; M. Canard, "al-Basasiri", *E.I.*, 1/1075.

diplomatik temaslar ve uyguladığı çok yönlü siyasetle, Hadisetü Âne'de esir tutulan Abbasi halifesi el-Kâim'i sağ salım kurtarıp makamına iade etti. Böylece Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Sünnî hilafeti yeniden ihya etmeyi başardı ve dolayısıyla Abbasi hilafetinin yıkılıp yok olmasına izin vermedi.¹⁰²

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İbrahim Yınal'ın isyanıyla Selçuklu ile Abbasiler açısından ortaya çıkan olumsuz sonuçları, kısaca bir kere daha tekrar etmek istiyoruz. Her şeyden önce bu isyan Selçuklu devletinin dâhili ve haricî durumunu menfi yönde etkilemiştir. Bu bağlamda, mevcut Sultan ile birlikte hanedan üyelerinin bir kısmının dâhil olduğu bu savaş ve mücadele nedeniyle, devletin gücü zaafa uğramış ve neredeyse devlet yıkılmanın eşiğine gelmiştir. Ayrıca yaşanan bu iç mücadele, güç dengelerinin Selçuklular aleyhine bozulmasına sebep olarak, uzun vadede Suriye fetihlerini geciktirmiş ve hatta Besasiri-Fatımi ittifakıyla devam eden Selçuklunun başarılı mücadelesini sekteye uğratarak belki de Selçukluların, Fatimilere son vermesine mani olmuştur, denilebilir. Dahası İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak üzere Selçuklu askerlerinin Irak'tan ayrılmasıyla Abbasi hilafeti, Besasiri karşısında savunmasız kaldığından Besasiri, Bağdat'ı Fatimiler adına işgal edip Halife el-Kâim'i esir almıştır. Bu hususlar ve sonuçlar bağlamında İbrahim Yınal isyanını, Selçuklu tarihinde ve hatta İslam tarihinde önemli bir olay olarak değerlendirmek mümkündür.

Tarihte ve günümüzde pek çok örneğini gördüğümüz gibi, her devlet, bir başka devletin ya da gücün, kendisine yönelik tehdit ve saldırılarını bertaraf etmek veya siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlarını korumak yahut ta kendi hedeflerini gerçekleştirmek için, bir takım tedbirler almıştır ve alacaktır. Bu, geçmişte -ki kendi tarihimizde çokça görüldüğü gibi-hanedan ve kraliyet mensuplarını, din ve mezhep unsurlarını veya daha başka hususları kullanarak isyan ve iç karışıklık çıkarıp devletleri zayıf düşürmek suretiyle yapılırken, günümüzde ise, verilen para, teknoloji, siyasi ve askeri desteklerle darbeler yaptırmak ve sonuçta rejimlerin ve iktidarların değiştirilmesiyle ya da ayrılıkçı hareketlerin ve içerdeki bazı kesimlerin kışkırtılıp ülkenin anarşiye istikrarsızlığa sürüklenmesiyle yapılmaktadır.

Bu itibarla Selçuklu tarihinde ortaya çıkan İbrahim Yınal isyanının bu çerçevede değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz. Fatimiler bu doğrultuda hareket ederek, İbrahim Yınal'ı teşvik ederek isyan ettirerek kendilerine yönelik Selçuklu tehdidini bertaraf etmeye çalışmışlardır. Her ne kadar nihai sonucu

¹⁰² Bu konudaki tafsilat için bkz: Sibt, *Mir'ât*, 54-64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/646-648; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 304-325.

alamasalar da bu durumdan oldukça önemli kazançlar sağlamışlardır. Çünkü sonuçta söz konusu Selçuklu şehzadesi, devletin takip ettiği Abbasi-Sünnî yanlısı siyasetine ve Selçuklu devletinin menfaatlerine ihanet ederek Fatımilerin hedeflerine alet olmuş ve onlara hizmet etmiştir. Dahası, siyasi ve askeri bakımdan doğu İslam dünyasının hemen hemen tamamında hâkimiyet kurma başarısını göstererek cihan şümül devlet niteliği kazanmış olan Selçuklu Devleti, bu isyan yüzünden neredeyse yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Öte yandan Selçuklu ve İslam tarihi açısından çok önem arz eden bu hadiselerle alakalı olarak Tuğrul Bey'in bu dönemde gerçekleştirdiği, -bize göre- başarılı siyasi ve askeri faaliyetleri ve özellikle de Abbasi-Sünnî yanlısı siyaseti nedeniyle genellikle tarihçiler tarafından; "*Şaban şahu'l-muazzez*", "*Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib*", "*Muhyü'l-İslam*", "*Muhyü Ehl-i's-Sünne*", "*Halifü'l-İmam*", "*Yeminü Hilafetillab*", "*Ehl-i Sünnetin hamisi*", "*Ehl-i Sünnet müdaafii*" sıfat ve unvanlarla anılmıştır.¹⁰³

KAYNAKÇA

Abdu'l-Mevlâ, Muhammed Ahmed, *Mağribiyyât fi Maşrikiyyat Dirâsâtü fi't-Târih ve'l-Hadârâti fi Asrı'l-Abbâsî*, İskenderiye 1410/1990.

el-Avfi Muhammed Salim b. Şedid, *el-Alakatü's-Siyasiyye Beyne'd-Devleti'l-Fatımiyye ve'd-Devleti'l-Abbasiyye fi Asrı's-Selçuki* (h. 447-567/m. 1055-1171), Riyad 1402/1982.

el-Bağdâdî, Hatıb Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö.463/1070-1071) *Târihu Bağdâd ev Medinetu's-Selâm*, 1-14, Beyrut trs.

Bar Hebraus (Gregory Abu'l-Farac)(ö.663/1265), *Abu'l-Farac Târihi*, Türkçeye Terc.: Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.

Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Târihi Hakkında Dersler*, Haz.: Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmâil Aka, Ankara 1975.

Bedevî, Abdu'l-Mecid Ebû'l-Futûh, *et-Târihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebü es-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî Hatta Suku'tü Bağdad*, Kahire 1408/1988.

¹⁰³ Bkz: İbnü'l-İmrani, *el-İnba*, 190,196,197,199; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/182, 223; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/634, 10/21; Bundari, *Zübde*, 18,19,20, terc. 13, 17; Sibt, *Mir'ât*, 25, 26, 60; İbn Tanrıberdi, *en-Nücum*, 5/66, 74; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 41-43; Süleyman Genç, *a.g.e.*, 129-130, 324-327; M. Canard, "*al-Basasiri*", *E.I.*, 1/1075.

- el-Beyhâkî, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Huseyn(ö.470/1077),**Târihu'l-Beyhâkî**, Arapçaya Terc. Yahya el-Haşşab ve Sadık Neşet, Beyrut 1982.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed (ö.440/1048),**el-Âsâru'l-Bâkiye an Kurûni'l-Hâliye**, Leipzig 1923.
- Bosworth, C.E., "*The Political And Dynastic History of Irarian World (A.D. 1000-1217)*", **The Cambridge History of Iran**, Volume 5, The Seljuks And Mongol Periods, Ed. J.A. Boyle, Camridge University Press, 1968.
- _____, "*Saldjukids*", **E. I.** (2. Ed.) Leiden 1995, VIII/936-943, 950-953.
- el-Bundârî, Feth b. Ali b. Muhammed (ö. 643/1245), **Târihu Devleti Âli Selcuk (Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra)** Tah.: Lecnetü İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1400/1980.
- _____, **Irak ve Horasan Selçukluları Târihi**, Terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.
- Busse, Heribert, **Chalif und Grosskönig Die Buyiden im Iraq**, Beirut, Wiesbaden 1969.
- Cahen, Claude, "**Buwayhids or Buyids**", **E.I.**, 2. Ed. Leiden 1979, 1/1350-1357.
- _____, "*The Turkish Invasion: The Selchüikids*", **A History of The Crusedes I**, Ed.: Kenneth M. Setton, Marshall W.Baldwin, Harry W. Hazard, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1955, 135-176.
- _____, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992.
- Canard, M., "*Le Imperialisme Des Fâtımî des Et Leur Propaganda*" **Annales De L'Institut D'Etudes Orientales**, Tome, VI, 1942-1947, 156-193.
- _____, "*al-Basasiri*", **E.I.**, 2. Ed., Leiden, 1979, 1/1073-1075.
- _____, "*Fâtımîds*", **E.I.**, 2 Ed., Leiden 1965, 2/850-862.
- ed-Deşrâvi, Ferhat, **el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib 296-363/909-975**, Arabçaya Terc. Hammâdi es-Sâlihî, Beyrut, 1994.
- Donuk Abdulkadir, "*Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı*", **İst. Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sene: 1979-1980, Sayı:10-11, 29-56.
- Dodge, Bayard, "*Al-Ismailiyyah And The Origin of The Fâtımîds*", **M.W.** 49 (1959) Number 4, 296-305.

ed-Dûri, Abdül-Aziz, **Dirâsât fi'l-Usûri'l-Abbâsiyye el-Müteehhire**, Bağdad 1945.

Emin, Huseyin, **Târihu'l-Irak fi Asri's-Selcukî**, Bağdad 1385/1965.

Galib, Mustafa, **A'lâmu'l-İsmâiliyye**, Beyrut 1964.

Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ank. 2002.

Genç, Süleyman, **Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı**, Basılmamış Doktora Tezi, DEÜ Sos. Bil. Ens., İzmir 1995

Günaltay, M. Şemsettin, "*Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu*", **Belleten**, Cilt: VII (Yıl:1943), Sayı:25, 59-99

el-Hâlidî, Fâdıl, **el-Hayâtü's-Siyâsiyyetü ve Nuzumu'l-Hukum fi'l-Irak(Hılalü'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî)** Bağdad 1389/1969.

Hamdani, Abbas, "*Byzantine-Fatimide Relations Before the Battle of Manzikert*", **Byzantine Studies**, Cilt I, Sayı: 2 (1974) 169-179.

Hasan, Ali Hasan, "*Hareketü'l-Besâsirü bi'l-Irak*" **Nedvetü't-Târihi'l-İslâmî el-Mücelledü'l-Hâmis**, 1405-1985. **Câmiatü'l-Kâhire Külliyyetü Dâri'l-Ulûm**,3-77.

Hasan, İbrahim Hasan, **Târihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriyye ve Biladu'l-Arab**, Kahire 1993 (5. Bsk.).

Hasaneyn, Abdu'n-Naim Muhammed, **İran ve'l-Irak fi Asri's-Selcûkî**, Beyrut-Kahire 1402-1982.

Hilmi, Muhammed, **el-Hilâfetü ve'd-Devletü fi Asri'l-Abbâsî**, Kahire 1378/1959.

Hodgson, M.G.S, **İslam'ın Serüveni – Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, trc. Heyet, 1-3, İstanbul 1993.

el-Hüseyni, Sadru'd-Din Ali b. Nasır, (ö.590/1194), **Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye (Zübdetü't-Tevârih Ahbâru'l-Ümerâi ve'l-Mülûki's-Selcûkiyye)**, Tah.: Muhammed Nuru'd-Din, Beyrut 1405 /1985.

İbn Hammâd, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö.714/1314), **Ahbâru Mulûki Benî Ubeyd ve Sîretihim**, Tah.: et-Tahâni Nakra-Abdulhalim Uveys, Kahire Trs.

İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nâsibi (ö.362/972 de hayatta) **Kitâbu Sûratü'l-Arz**, 1-2, Leiden 1939 baskısından ofset, Beyrut Trs.

- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ (ö.774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 1-14, Beyrut 1966.
- İbn Müyesser, Tâcu'd-Din Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb (ö. 677/1298), **el-Münteka Min Ahbâri Mısr**, Tak. ve Tah. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.
- İbn Zâfir, Cemâlu'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Mansûr el-Ezdî (ö.613/1216) **Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatı**, Neşr. Andre Ferre Kahire Trs.
- İbnu'l Adim, Kemalüddin, (ö.660/122), **Zübdetü'l-Taleb nin Tarihi'l-Haleb**, 1-3, Neşr. Sami Dehan, Dımeşk 1951.
- _____, **Zübdetü'l-Taleb nin Tarihi'l-Haleb**, 1-3, Neşr. Ali Sevim, Ankara 1972.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200) **el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem**, 5-10, Haydarabad-Dekken, 1357-1359.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, (ö.630/1232), **el-Kâmil fi't-Târih**, 1-13, Beyrut 1399/1977.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö.580/1184), **el-İnbâ fi Târihi'l-Hulefâ**, Tah. Kasım es-Samarrâî, Leiden 1973.
- İbnu'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. el-Esed b. Ali b. Muhammed et-Temimi (ö.555/1160). **Zeylu Târihu Dımeşk**, Neşr. H.F.Amedros, Beyrut 1908.
- İbnu's-Sayrafi, Ebû'l-Kasım Ali b. Müncib b. Süleyman (ö.542/1147), **el-Kanun fi Divânî'r-Resâil ve'l-İşâre İla Men Nâle'l-Vüzerâ**, Tah.ve Neşr. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1410/1990.
- İdris, Muhammed Mahmud, **Târihu'l-Irak ve'l-Meşriku'l-İslâmî Hilali'l-Asrı's-Selcûkî el-Evvel**, Kahire 1985.
- İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi", **Ank.Üni. Siyasal Bilg. Fak. Dergisi**, Sene:1959, Cilt: XIV, Sayı 1-4, 69-94.
- Kabir, Mafizullah, **The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-947-447/1055)**, Calcutta 1964.
- _____, "The Relation of the Buwaydih Amirs With The Abbâsîd Ca-liphs", **J.P.H.S.** II, 1954, Number, 3, 228-243.
- el-Kadı en-Numan b. Muhammed b. Hayyûn (ö.363/973), **Deâimu'l-İslâm ve Zikru'l-Helâli ve'l-Harâm ve'l-Kadâyâ ve'l-Ahkâmi an Ehli Beyti**

Rasulillahi Aleyhi ve Aleyhim Efdalü's-Selam, Tah., Asaf b. Ali b. Asgar Feyzi, 1-2, Kahire Trs. (3. Bsk.).

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1997 (15. bsk.).

_____, “*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*”, T.M., Cild: XIII, 1958, 117-130.

_____, “*Selçuklular*”, İ.A., İstanbul 1980, 10/353-416.

Klemm, Verena, **Die Mission des Fâtımidischen Agenten al-Mu'ayyad fi'd-Din in Şiraz**, Frankfurt, Paris, New York 1989.

Köymen, M. Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târihi**, I (Kuruluş Devri) Ankara 1979, II (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara 1984, III (Alp Arslan ve Zamanı) Ankara 1992.

_____, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.

el-Kurevî, İbrahim Selman, **el-Buvehyhiyyûn-ve'l-Hilafetü'l-Abbâsîyye**, el-Kuveyt, 1402/ 1982.

el-Kureşî, İdris İmâdü'd-Din (Dâi Mutlak) (ö.872/1467), **Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr Ahbâru'd-Devleti'l-Fâtımîyye**, Tah. Mustafa Galib, 4-6; Beyrut 1404-1984 (2. Bsk.).

Lewis, Bernard, “*Abbasids*”, E.I., 2.ed., Leiden 1979, 1/15-23.

Madelung, Wilferd, “*The Spread of Maturidism And The Turks*”, **Religious Schools and Sects in Medieval Islam**, London 1985, 119-168a.

Makdisi, George, **Ibn Aqıl Et La Resurgence De l'Islam Traditionaliste Au XI e Siecle (Ve Siecle de l'Hegire)** Damas 1963.

el-Makrîzî, Takıyyu'd-Din Ahmed b. Ali (ö.845/1442) **İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-Hulefâ**, 1-3, 1. Cild Neşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl, 2.ve 3. Cild neşr., Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1967-1973.

el-Musabbihî, İzzu'l-Melik Muhammed b. Ubeydullah b. Ahmed (ö.420/1029) **Ahbâru Mısr, el-Cüzü'l-Erbaûn**, Tah. Eymen Fuad Seyyid- Thiery Bianquis, Kahire 1978.

el-Müeyyed fi'd-Din Hibetullah eş-Şîrâzî (Dâi'd-Duât) (ö.470/1077), **Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Din Dâi'd-Duât Tercemetü Hayâtihi bi Kalemihî**, Takdim ve Neşr. Muhammed Kamil Huseyin, Kahire 1949.

Müneymine, Hasan, **Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiye**, (Mukataatü Fars) 334-447/945-1055, Beyrut 1407/1987.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö.603/1206-1207 den sonra) **Râhatu's-Sudûr ve Âyâtü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)**, Türkçeye Terc.: Ahmed Ateş, I-II, Ankara 1957.

Reşidü'd-Din Fadlullah, **Câmiu't-Tevârih**, Cild: 2, Cüz: 5, Zikru Târihi Âli Selcuk, Neşr.: Ahmed Ateş, ankara 1960.

Seyyid, Eymen Fuad, **ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısır**, Tefsiri Cedid, Kahire 1413/ 1992.

_____, "**Fâtımîler**", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul, 1995, 12/228-237.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsu'd-Din Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (654/1256) **Mir'âtü'z-Zemân fi Târihi'l-A'yân**, Neşr.: Ali Sevim, Ankara 1968.

Sümer, Faruk, "**Arslan el-Besâsir**" **T.D.A.**(Haziran 1988), Sayı: 42, 101-114.

Surur, M.Cemalu'd-Din, **Siyasetü'l-Fâtımîyye el-Hâriciyye**, Kahire 196/1976.

_____, **Târihu'l-Hadâratî'l-İslâmîyye fi'l-Meşrik min Ahdi Nufûzi'l-Etrâk ilâ Muntasifi'l-Hâmisi'l-Hicrî**, Kahire Trs.

Turan, Osman, **Selçuklular Târihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1969.

_____, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 1-2, İstanbul, trs.

Vefa Muhammed Ali, **el-Hılâfeti'l-Abbâsîyye fi Ahdi Tesalluti'l-Büveyhiyyîn**, İskenderiye 1991.

_____, **ez-Zevâcü's-Siyâsî fi Ahdi'd-Devleti'l-Abbâsîyye**, Kahire 1988.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî (ö.626/1228-1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, 1-5, Beyrut 1397/1977.

Yıldız, Hakkı Dursun, "**Abbâsîler**", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1988, 1/35-48.

ez-Zehebî, Şemsü'd-Din Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (ö. 748/1347), **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, Tah. Şuayb el-Arnâvut, 1-23, Beyrut 1405/